VISION

संयुक्त महाराष्ट्र सभा

ज्योत्स्ना दिवाळी अंक १९४०

२५ वर्षांनंतरचा महाराष्ट्र

ज्योत्स्ना १९४० दिवाळी

BALGAOKAR

संयुक्त महाराष्ट्र सभा

महाराष्ट्रीयांना जाहीर विनंति

प्रस्तावः—मराठी भाषा बोलणाऱ्या सर्व संलग्न प्रदेशांकरितां म्हणजे ‘ संयुक्त महाराष्ट्र ’ करितां अधिकारवाणीनें बोलूं शकेल अशी एकही संस्था सध्यां अस्तित्वांत नाहीं. निरनिराळ्या राजवटींमध्यें संयुक्त महाराष्ट्राचा प्रदेश विभागला गेल्यामुळें उपरीनिर्दिष्ट संस्थेसारख्या मध्यवर्ती संस्थेची स्थापना अद्याप होऊं शकली नाहीं असें दिसतें. तथापि यापुढील काळ निराळा असल्यामुळें व विशेषतः भावी हिंदी फेडरेशनचा भाषावार प्रांतरचना हाच पाया मुख्यतः राहाणार असल्यामुळें संयुक्त महाराष्ट्राकरितां अधिकारवाणीनें बोलूं शकणाऱ्या एका स्थिर पायावरील मध्यवर्ती संस्थेची जरूरी आहे. विशेषतः ‘ आंध्र महासभा ’ ‘ कर्नाटक एकीकरण लीग ’ अशांसारख्या आपापल्या मध्यवर्ती संस्था उभारून निरनिराळ्या राजवटींत विखुरलेले ‘ आंध्र ’ व ‘ कर्नाटक ’ सारखे शेजारचे प्रांत आपापली प्रांतसंघटणेची पूर्वतयारी उत्साहानें व यशस्वी रीतीनें करीत असतां ‘ संयुक्त महाराष्ट्र ’ नें मागें पडणें इष्ट नव्हे. आणि याच हेतूनें आम्हीं ‘ संयुक्त महाराष्ट्र सभे ’ ची स्थिर पायावर संस्थापना करण्याचा उपक्रम हातीं घेतला असून या कामीं शक्य तें साहाय्य देण्याबद्दल सर्व महाराष्ट्रीयांना सविनय विनंती करतों.

योजनाः—संयुक्त महाराष्ट्राच्या नैसर्गिक व सांप्रतच्या राजकीय परिस्थितीचा विचार केला तर त्याचे (१) महाविदर्भ (२) मराठवाडा (३) देश (४) कोंकण व (५) मुंबई शहर असे पांच स्वतंत्र भाग सहजच पडतात. या पांच विभागांत, त्यांचें स्थानिक वैशिष्ट्य जतन होईल तेवढें कायम ठेऊन ‘ संयुक्त महाराष्ट्रा ’चा एकसूत्र पिंड वाढविणारी कार्यें (उदा०—महाराष्ट्र युनिव्हर्सिटी, संयुक्त महाराष्ट्राची आर्थिक व औद्योगिक पहाणी, संयुक्त महाराष्ट्र परिषद इ. इ.) करणें व या पांची विभागांत स्नेहसंबंध संवर्धित करून भावी फेडरेशनमध्यें सर्वांचा एक मध्यवर्ती घटक कोणत्या पद्धतीनें करावा याची योजना मुक्रर करणें इ. इ. उद्देशांनीं संयुक्त महाराष्ट्र सभेची स्थापना व संवर्धन करण्याचें आम्हीं योजिलें केलें आहे.

धोरणः—या सभेचें धोरण सर्वसंग्राहक स्वरूपाचें राहाणार असून हिंदी राजकारणांतील विविध पंथांचे महाराष्ट्रीयांना सभेचे कामीं भाग घेण्याला कोणताही प्रत्यवाय येणार नाहीं. तसेंच कोणत्याही संस्थेच्या आधाराखालील राजकारणामध्यें अगर पक्षसंघटणेमध्यें सभा भाग घेणार नाहीं. तथापि सभेच्या विविध चळवळी करतांना कोणती तरी सामान्य राजकीय व आर्थिक दृष्टी असणें आवश्यक असल्यामुळें साधारणपणें इंग्लंडांतील मजूर पक्षाच्या धोरणांतून प्रतीत होणारी समाजवादी दृष्टी सभा आपल्या सर्व कारभारांत ठेवील.

वैशिष्ट्यः—या संस्थेचें भिक्षा उर्फ ‘झोळी’ हें इतर संस्थांप्रमाणें एक ठराविक योगक्षेम साधन राहीलच. परंतु त्याशिवाय संस्थेच्या मालकीचे अगर संस्थेच्या चालकत्वाखालीं क्रमाक्रमानें निरनिराळे उद्योगधंदे उभारून त्यांतून निष्पन्न होणाऱ्या फायद्यावरही संस्था आपला योगक्षेम अवलंबून ठेवील. सर्व्हंट्स ऑफ इंडिया सोसायटी अगर अनाथ विद्यार्थीगृह पुणें यांनीं चालविलेले छापखान्याचे धंदे व नगर व पुणें आयुर्वेद शिक्षण संस्थांनीं चालविलेले औषधी शाळेचे धंदे आपल्यापुढें प्रत्यक्ष आहेतच. तेव्हां स्वतःकरितां ज्या आस्थियतेनें आपण खपतों त्या आस्थियतेनें सार्वजनिक संस्थांकरितां खपणारे निस्वार्थी आणि लायक कार्यकर्त्यांची महाराष्ट्रांत तरी मुळींच वाण पडणार नाहीं. प्रश्न आहे तो फक्त सामग्रीच्या जुळणीचा आणि तज्ञ मार्गदर्शकत्वाचा. पैकीं पहिली संयुक्त महाराष्ट्र सभेच्या संघटनेनें साधणार असून दुसरीची सभेला त्या त्या धंद्यांतील तज्ञांकडून हक्कानें अपेक्षा करतां येईल. ट्रेड युनियन्स स्थापन करून समाजवाद सिद्ध करण्याचा जसा एक राजमार्ग आहे तसाच नियमित नफ्याचे तत्त्वावर भांडवलाची व नियमित वेतनावर तज्ञांची उभारणी करून सार्वजनिक संस्थेच्या चालकत्वाखालीं निरनिराळे उद्योग यशस्वी करून दाखविणें हाही समाजवाद सिद्धीचा दुसरा राजमार्ग चोखाळला गेला पाहिजे. हा दुसरा मार्ग संयुक्त महाराष्ट्र सभेच्या योगक्षेमाकरितां शक्य होईल तसतसा जरूर चोखाळण्यांत येईल.

पंचवार्षिक कार्यक्रमः—‘ सभेला महाराष्ट्राचे वतीनें बोलण्याचा अधिकार प्राप्त होण्याकरितां तिची प्रथम भक्कम पायावर उभारणी करणें हेंच पहिलें कार्य ठरतें. त्या दृष्टीनें येत्या पंचवार्षिकांत सुमारें तीन चार हजार तहहयात सभासद सभेला मिळविणें आणि त्याबरोबरच संयुक्त महाराष्ट्र परिषद बोलावून संयुक्त महाराष्ट्राचे दृष्टीनें शक्य होईल त्याप्रमाणें सभेनें हातीं घ्यावयाच्या कार्यांचा अनुक्रम ठरविणें हीं कामें प्रथम हातीं घेतलीं जातील. सभेकडून भपकेबाज देखाव्याच्या परंतु क्षणिक स्वरूपाच्या कार्यांची अपेक्षा कोणी करील केल्यास त्याना निराश व्हावें लागेल. आमची तर अशीहि समजूत आहे कीं पहिलीं २।३ वर्षें सभेला स्वसंवर्धन कार्यालाच मुख्यतः वाहून घ्यावें लागेल. सभेला आर्थिक स्थैर्य जसजसें येईल तसतशी सभेच्या आजीव सभासदांची संख्या वाढत जाईल व मगच सभा कांहीं भरीव कामें हातीं घेऊं शकेल. तरी सभेपुढील दीर्घावधिचें कार्य ध्यानीं घेऊन अखिल महाराष्ट्रीय जनता प्रथम सभेला आर्थिक दृष्ट्या समर्थ करण्याचें कामीं आम्हांला सर्वतोपरि सहाय्य देईल अशी आम्हीं आशा करतों.

विनंतिः—सोबत सभेची घटना दिली आहे तीवरून सभेच्या घटनेबद्दल महाराष्ट्रीयांना कल्पना येईलच. सभेच्या स्थापनेकरितां एका प्रोव्हिजनल कमिटीची स्थापना डिसेंबरमध्यें होऊन जानेवारीमध्यें सभा स्थापन करण्याचा मनोदय आहे. या कामीं

महाराष्ट्रांतील सर्व पक्षाच्या पुढाऱ्यांची सहानुभूती आम्ही मिळवीत असून आमच्या अंगीकृत कार्या   महाराष्ट्रीयांनीं आम्हांला [illegible] ती मदत करावी अशी पुन्हा एकदां विनंति करून हें विनंतिपत्र संपवितों.

सर्वांचे नम्र,

१ दा. वि. गोखले...बी. ए. एल् एल्. बी. पुणें	७ रा. न. अभ्यंकर.......बी. ए. एल्. एल्. बी पुणें
२ ग. त्र्यं. माडखोलकर...उपसंपादक महाराष्ट्र, नागपूर	८ पां र. अंबिके,.......संपादक महाराष्ट्र परिचय, पुणें
३ शं. न. आगाशे...कॉमनवेल्थ चीफ एजंट नागपूर	९ त्र्यं. वि. पर्वते......उपसंपादक, बॉम्बे क्रॉनिकल, मुंबई
४ डॉ. शिवाजीराव पटवर्धन...अमरावती	१० मा. दि जोशी.........संपादक बलवंत—रत्नागिरी
५ श्री. शं. नवरे.......संपादक प्रभात मुंबई,	११ सुं. मे. बुटाला......बी. ए. एल्. एल्. बी वकील महाड
६ दि. वा. दिवेकर.........एम्. ए. पुणे	१२ ग. वि पटवर्धन.........मुंबई (कार्यवाह)

सभासद प्रोव्हिजनल कमिटी—संयुक्त महाराष्ट्र सभा. पत्रव्यवहाराचा पत्ता:— ग. वि. पटवर्धन, कार्यवाह प्रो. कमिटी. युसुफ बिल्डिंग फोर्ट—मुंबई.

संयुक्त महाराष्ट्र सभा   घटना व नियम

[सदरहू घटना व नियम सभेच्या प्रोव्हि. कमिटीच्या सभासदांकरितां निश्चित करण्यांत आले आहेत प्रोव्हि. कमिटीनें सभेची स्थापना केल्यानंतर आपल्या घटनेमध्यें वाटेल ते फेरबदल करण्याला सभा मुखत्यार आहेच.]

[१] नांव— 'संस्थेचें नांव ' संयुक्त महाराष्ट्र सभा ' असावें.

[२] उद्देश—' संयुक्त महाराष्ट्राच्या ' मर्यादा कायम ठरवून घेऊन त्याच्या (१) महाविदर्भ (२) मराठावाडा (३) देश (४) कोंकण आणि (५) मुंबई या पांच पोटविभागांत स्नेह संवर्धित करणें, संयुक्त महाराष्ट्राच्या राजकीय-आर्थिक-सामाजिक व सांस्कृतिक उन्नतिकरितां झटणें व महाराष्ट्रीय संस्कृति टिकविण्यासंबंधीं ठिकठिकाणच्या कार्यकर्त्यांच्या प्रयत्नांना सहाय्य देणें हे या संस्थेचे उद्देश राहतील.

टीप— [illegible] नुरूप संस्थेचा कार्यक्रम आंखणे, व तो अमलांत आणण्याकरितां [illegible] करणे व त्यासंबंधीं निधी [illegible] करणे यासंबंधीं अधिकार व ज[illegible] [illegible] कार्यकारी मंडळावर राहील.

[३] सभासदत्व—अठरा वर्षे पूर्ण झालेल्या व स्वतःला महाराष्ट्रीय म्हणवून घेणाऱ्या कोणाही धर्माच्या अगर जातीच्या स्त्रीपुरुषाला सभासदत्वाचा अर्ज भरून संस्थेचा सभासद होतां येईल. संस्थेचे सर्व सभासद [illegible] ग़त सभासद राहतील. सभासदांची वर्गवारी येणें प्रमाणें:—

वर्ग	वर्गणीची रक्कम व ती देण्यासंबंधीच्या पद्धतीचा तपशील.
१ आ[illegible] वर्ग	[illegible] अगर चार वार्षिक हप्त्यांनीं १००० रु.
२ आश्रयदाता वर्ग	,, ,, ,, ,, ,, ५०० ,,
३ हितचिंतक वर्ग	,, ,, ,, ,, ,, ३०० ,,
४ पहिला वर्ग	,, ,, दोन सहामाही ,, १०० ,,
५ दुसरा वर्ग	,, ,, ,, ,, ,, ५० ,,
६ मधला वर्ग	,, ,, ,, ,, ,, २५ ,,
७ तिसरा वर्ग	ए[illegible] रक्कम. अर्जाबरोबर ... . १० ,,

टीप—(१) [illegible] पदांना मतदानाचा हक्क सारखाच राहील. व त्यांना [illegible] आपलें मत जरूर तेव्हां नोंदतां येईल. मात्र पहिल्या पांच [illegible] सभासदांच्या सभासदत्वाची वर्गणी सभेच्या कायम निधींत ठेवली [illegible] तिचें फक्त व्याज तेवढेंच वार्षिक बजेटांत जमा धरलें जाईल.

टीप—(२) सभासद होऊं इच्छिणाऱ्याला आपल्या सभासदत्वाचे अर्जांत सामान्य मतदार संघाशिवाय ज्या विभाग मतदार संघातून (विभाग मतदार संघाचे निवडणुकीचे वेळीं) मत द्यावयाची इच्छा असेल त्या विभाग मतदार संघाची नोंद करतां येईल. कोणा सभासद इच्छुकाला सामान्य मतदार संघाखेरीज अन्य कोठेंहि मतदान हक्क नको असल्यास त्याच्यावर कोणत्या तरी विभाग—मतदार—संघांत आपलें नांव नोंदण्याची सक्ती नाहीं.

टीप (३) मध्यवर्ती बजेट—दरसालच्या बजेटमध्यें त्या वर्षी जमणाऱ्या नं. ६ व ७ च्या सभासदांची वर्गणी [illegible] नं. १ ते [illegible] च्या सभासदांच्या वर्गणीचें व्याज यांचा अर्धा हिस्सा (पहिल[illegible] वर्षें पाऊण हिस्सा) व किरकोळ देणग्या या गोष्टींचा ज[illegible] समावेश करून जमाखर्चाची तोंड मिळवणी केली [illegible] विभाग बजेट—दरसालच्या बजेटामध्यें त्या त्या वर्षी जम[illegible] त्या त्या विभागांतील नं. ६ व ७ च्या सभासदांची वर्गणी व नं. [illegible] ५ च्या सभासदांच्या वर्गणीचें व्याज यांचा अर्धा हिस्सा (पहिलीं [illegible] पाव हिस्सा) व मा[illegible] कार्यकारी मंडळाच्या संमतीनें केवळ विभाग कार्या[illegible] मिळविलेल्या किरकोळ देणग्या आणि कार्यकारी मंडळाकडून मिळ[illegible] देणगी (ग्रँट) गोष्टींचा जमेकडे समावेश करून जमाख[illegible] तोंड मिळवणी केली जाईल. विभागांतील कार्यक्रम व विभाग[illegible] अमलांत आणण्याचा अधिकार व जबाबदारी विभागसमितीवर रा[illegible] या समितींत कार्यकारी मंडळावर निवडून आलेले दोन विभाग स[illegible] दाचे जोडीला कार्यकारी मंडळानें नेमलेले आणखी तीन सभासद [illegible] तील व अशा एकुण पांच सभासदांचा विभाग समितींत समावेश होई[illegible]

[४] कार्यकारी मंडळ—अध्यक्ष, कार्याध्यक्ष, एक खजि[illegible] व एक साधारण कार्यवाह या ४ सभासदांना अधिकारी मंडळ म[illegible] संबोधिलें जाईल. या अधिकारी मंडळाखेरीज पांच भागांतील पांच वि[illegible] कार्यवाह, आणि पांच विभाग सभासद, एवढ्यांचा कार्यकारी मंड[illegible] समावेश होईल. या १४ सभासदांचे भरीला पहिल्या पांच वर्गांचे स[illegible] दांतून पांच सभासद कार्यकारी मंडळानें नेमावयाचे आहेत. या नेम[illegible] सभासदांपैकीं दरसाल एक सभासद आळीपाळीनें [पहिली चा[illegible] चिठ्या टाकून] आपोआप सेवानिवृत्त होईल व ती जागा का[illegible] नवीन नेमणुकीनें भरून काढील. या शिवाय आजीव सभासद [illegible] दीर्घकाल सेवक यांच्या संबंधींच्या नियमांत नमूद केल्याप्रमाणें आजीव सभासदांनीं निवडावयाच्या पराकाष्ठा आठ व दीर्घकाल सेवकांनीं निवडावयाच्या पराकाष्ठा दोन याप्रमाणें आणखी एकूण पराकाष्ठा दहा सभासद कार्यकारी मंडळावर समान हक्कानें बसतील.

[५] कार्यकारी मंडळाची निवडणूक:—सदर मंडळाची निवडणूक ज्या ४ निरनिराळ्या मतदारसंघाकडून केली जाईल [illegible] मतदारसंघ येणेंप्रमाणें:—(१) सामान्य मतदारसंघ—सभेच्या सर्व वर्गांच्या सर्व सभासदांचा मतदारसंघ (२) विभाग मतदारसंघ—उद्देश्यांत लिहिल्याप्रमाणें पांच विभागांतील सभासदांचे निरनिराळे पांच मतदारसंघ. (३) आजीव सभासद मतदारसं[illegible] [illegible] सर्व आजीव सभासदांचा मतदारसंघ. (४) दीर्घकाल सेवक मतदारसंघ सभेच्या सर्व दीर्घकाल सेवकांचा मतदारसंघ. वरील चार मतदार संघांतून कार्यकारी मंडळाची निवडणूक केली जाईल ती येणेंप्रमाणें:—

(१) सामान्य मतदारसंघ—या मतदार संघाकडून सभेच्या अधिकारी मंडळाची निवडणूक दर तीन वर्षांनीं केली जाईल. (२) पांच विभागांचे पांच विभाग मतदार संघ—हे मतदारसंघ पहिल्या वार्षिक सभेपूर्वी अस्तित्वांत येणार असले तरी या मतदारसंघातर्फेच्या दहाही प्रतिनिधींची निवडणूक पहिल्या वार्षिक सभेंत सामान्य मतदारसंघाकडूनच होईल. मात्र सदर जागेकरतां उभे राहाणारे उमेदवार त्या त्या विभाग मतदारसंघाचे सभासद असले पाहिजेत. दुसऱ्या वर्षापासून पांची विभागांपैकीं दरसाल एक विभागाची जोडी (विभाग कार्यवाह व विभाग सभासद मिळून) आपोआप सेवानिवृत्त होईल व त्या विभागाची जोडी सेवानिवृत्त होईल त्या विभाग मतदारसंघाकडून त्या जोडीची निवडणूक सभेचे अध्यक्ष कार्यकारी मंडळानें केलेल्या पोटनियमानुसार वार्षिक सभेपूर्वी करतील. पहिल्या पांच वर्षेपर्यंत आपोआप सेवानिवृत्त होण्याचा अनुक्रम काय असावा ते अध्यक्ष चिठ्ठ्या टाकून पहिल्या कार्यकारी मंडळाचे सभेंत जाहीर करतील. पांच वर्षानंतर पहिल्या पंचवार्षिकांतील अनुक्रमाप्रमाणें त्या त्या विभागाची जोडी आपोआप सेवानिवृत्त होईल व तिच्या जागीं नव्या जोडीची निवडणूक मतदारसंघाकडून अध्यक्ष करून घेतील. (३) आजीव सभासद मतदारसंघ—कार्यकारी मंडळावर सभेच्या आजीव सभासदांना प्रतिनिधित्व मिळेल तें येणेप्रमाणेः—

सभासदांची संख्या	प्रतिनिधी संख्या	शेरा
१ ते ४ (दोन्ही धरून)	असतील तेवढे सर्व	सदर मतदार संघांतून निवडून गेलेले सभासद सालअखेर आपोआप सेवानिवृत्त होतील व त्यांचे जागीं नवीन निवडणूक अध्यक्ष वार्षिक सभेपूर्वी कार्यकारी मंडळानें केलेल्या पोटनियमाप्रमाणें करतील.
१ ते ७ („ „)	चार	
१ ते १० („ „)	पांच	
१ ते १५ („ „)	सहा	
१ ते २० („ „)	सात	
१ते पुढें असतील तेवढे सर्व	आठ	

(४) दीर्घकाल सेवक मतदार संघ:—सभेच्या दीर्घकाल सेवकांची संख्या कितीहि वाढली तरी त्यांना आपल्यांतून दोन प्रतिनिधी सभेच्या कार्यकारी मंडळावर पाठवितां येतील. सदर प्रतिनिधींच्या सेवानिवृत्ती संबंधानें व फेरनिवडणुकीसंबंधीचे पोटनियम व पद्धति आजीव सभासद मतदारसंघाप्रमाणें राहील.

[६] रिक्विझेशन—सभेच्या किमान ⅓ अगर पंचवीस (या दोहोंत जी कमी असेल ती संख्या) सभासदांनीं अध्यक्षांकडे लेखी मागणी केल्यास अध्यक्षांनीं साधारण सभा बोलाविली पाहिजे.

[७] कोरम—सभेच्या सर्व सभांना किमान पंधरा सभासदांचा कोरम असला पाहिजे. सभेच्या वेळीं कोरम न झाल्यास एक तास सभा तहकूब करून हजर असतील तेवढ्या सभासदांची सभा रीतसर सभा मानली जाईल.

आजीव सभासदांसंबंधीं नियम

१ सभासदत्वः—आजीव सभासद हा सभेचा सभासद असला पाहिजे.

२ नेमणूकः—आजीव सभासदाची नेमणूक सभेच्या कार्यकारी मंडळानें आपल्या पटावरील एकूण संख्येच्या ⅔ बहुमतानें करावयाची आहे. कार्यकारी मंडळाचे ⅔ सभासद मंडळाचे सभेस हजर नसल्यास ⅔ सभासदांची संमती लेखी मिळवून आजीव सभासदांची निवड करण्याचा अधिकार कार्यकारी मंडळ अध्यक्षाला बहुमतानें देऊं शकेल. आजीव सभासदांची नेमणूक प्रथम १ वर्ष तात्पुरती व नंतर कायम केली जाईल.

३ मुदतः—कायम नेमणुकीचे तारखेपासून वीस वर्षेपर्यंत. मात्र सभासदाचा तसा अर्ज असेल तर त्याची मुदत ५५ वयापर्यंत कार्यकारी मंडळाला वाढवितां येईल.

४ निष्ठाः—आजीव सभासदानें नेमणूक झाल्यातारखेपासून सभेच्या वेतनाखेरीज प्रत्यक्ष अगर अप्रत्यक्ष रीत्या द्रव्योत्पादन करतां कामा नये अगर सभेच्या धोरणाला विरोधी अशी सार्वजनिक कामेंही करतां कामा नयेत. या नियमाची कार्यकारी मंडळ कसोशीनें अंमलबजावणी करील व नियमाचा भंग झालेला आढळल्यास सभासदाचें नांव पटावरून कमी करील.

५ वेतनः—अविवाहितास दरमहा रु. ६०; विवाहितास दरमहा रु. ७५ पुढें प्रत्येक मुलामागें रु. १० जास्तींत जास्त दरमहा रु. १२५.

टीपः—वरील वेतनाशिवाय (१) २००० ची विमापॉलिसी, (२) प्रॉव्हिडंट फंड, (३) मुलांना मॅट्रिकचे दर्जापर्यंतच्या दुय्यम शिक्षणाची फी व (४) नेहमीची सामान्य दर्जाची वैद्यकीय सल्ला सभेकडून विनामूल्य मिळण्याची तजवीज केली जाईल.

६ शिक्षणः—सामान्यतः सरकारी अगर राष्ट्रीय विद्यापीठाची पदवी परीक्षा पुरी झालेलें असावें. तथापि अनुभव व बहुश्रुतपणामुळें पदवीधराचा दर्जा अर्जदाराला प्राप्त झाला आहे असें वाटल्यास कार्यकारी मंडळाला बिनपदवीधराची नेमणूक आजीव सभासद म्हणून करतां येईल.

७ वयः—पुरें २१ वर्षें.

८ प्रतिनिधीत्वः—घटनेंत दिल्याप्रमाणें.

दीर्घकाल सेवकांसंबंधीं नियम

नेमणूकः—कार्यकारी मंडळ बहुमतानें करील.

शिक्षणः—मॅट्रिकच्या दर्जाचें.

मुदतः—कायम नेमणुकीचे तारखेपासून किमान ५ वर्षें.

वेतनः—कार्यकारी मंडळ ठरवील त्याप्रमाणें.

प्रतिनिधीत्वः—घटनेंत दिल्याप्रमाणें.

पंचवीस वर्षांनी

श्री. न. चिं. केळकर

महाराष्ट्रीय तरुण पिढीनें आपल्या उपजत विचार शक्तीला आणि निःस्पृह आणि स्वाभिमानी वागणुकीला व्यापारी बाणा, वक्तृत्व आणि लेखनकला यांची जोड दिली तर येत्या २५ वर्षांअखेर तोहि फेडरेशन-मध्यें अग्रभागीं चमकणें पूर्ण शक्य आहे.

पंचवीस वर्षांनंतरचा महाराष्ट्र या विषयाचा, म्हणजे कोणत्याही एका हिंदी प्रांताचा, तुटक विचार करणें यापुढें शक्य नसून एकंदर हिंदी राष्ट्राच्या राजकीय व आर्थिक प्रगतिवरच महाराष्ट्रीय प्रगतीचें पाऊल अवलंबून राहणार हें उघड आहे. या दृष्टीनें विचार करतां येत्या २५वर्षांचे आंतच ' डोमिनियन स्टेटस् ' स्वरुपाचें हिंदी फेडरेशन अवश्य अमलांत येईल. २५ वर्षांअखेरीच्या या फेडरेशनची संरक्षण, परराष्ट्र व्यवहार इ. एक दोन खातीं इंग्लंडच्याच तंत्रानें चालविलीं गेलीं तरी राष्ट्रीय प्रगतीच्या सर्व बाजू खुल्या झालेलें म्हणजेच इष्ट स्वरुपाचें डोमिनियन स्टेट्सचें तूर्तचें स्वराज्य स्थापन होईल.

तें स्थापन होण्याला पंचवीस वर्षांचा काळ पुरेसा होईल खरा; परंतु या काळांत जनतेच्या वाट्याला सुख व. शांतता क्वचितच लाभेल. राष्ट्रीय संप अगर शांततापूर्ण कायदेभंग आणि करबंदी या स्वरुपाच्या ' मास मुव्हमेंट्स ' लागोपाठ होत जातील. एवढेंच नव्हे तर, सरकार ज्याला ' बंड ' अशी संज्ञा देऊन तीं शमविण्याला निष्ठुर वरवंटेशाही व लष्करी कायदा जारी करील अशा संघटित लष्करी स्वरुपाच्या उठावण्याहि येत्या २५ वर्षांत घडून आल्या तर त्यांत मला आश्चर्य वाटणार नाहीं.

सशस्त्र बंडाची उठावणी करण्यांत जर कोणते प्रांत पुढाकार घेणार असतील तर ते पंजाब, महाराष्ट्र व संयुक्तप्रांत हे होत. तथापि लष्करी सामग्रीचे अभावीं ते अपुरेच पडून, शेवटीं जे लोकमताचें दडपण प्रभावी व म्हणून स्वराज्य स्थापनेचे दृष्टीनें यशस्वी ठरेल तें बहुतांशानें ' मास मुव्हमेंट ' स्वरुपाचेंच राहील. त्यांत मुख्यतः युक्तप्रांत, बहार, बंगाल, मध्यप्रांत इ. मोठमोठ्या जमीनदारी पद्धतीचे प्रांत आणि मुंबई, कलकत्ता, कानपूर, इ. औद्योगिक केंद्रे निकरानें चळवळीच्या आघाडीवर राहातील. स्वराज्य संस्थापनेच्या या सतत चालू राहाणाऱ्या पंचवीस वर्षांच्या झगड्यांत महाराष्ट्र इतर कोणत्याही प्रांताच्या मागें तर राहाणार नाहींच; परंतु त्यानें पहिल्या दोन तीन प्रांतांत नांव घेण्यासारखी कामगिरी केली तर मला आश्चर्य वाटणार नाहीं.

फेडरल स्वरुपाचें व आजच्या कानडा आस्ट्रेलिया इत्यादि व्यवहारतः स्वतंत्र वसाहतींच्या स्वरुपाचें स्वराज्य हिंदुस्थानांत वीस पंचवीस वर्षांत सिद्ध झाल्यानंतर, त्याची जोपासना करावयाचा व गोड फळें चाखण्याचा मान अर्थात् फेडरेशनमध्यें पुढाकार घेणाऱ्या प्रांतासच मिळणार हें उघड आहे. या दृष्टीनें सामान्यतः असें निश्चित विधान करतां येईल कीं, या फेडरेशन मधील वडीलभावाच्या स्वरुपाचा अधिकाराचा मान मिळेल तो मुख्यतः पंजाब, बंगाल, युक्तप्रांत व गुजराथ इ. उत्तर हिंदुस्थानांतील प्रांताना. पहिलें कारण असें कीं, पंजाब लष्करीदृष्ट्या, गुजराथ औद्योगिक व व्यापारीदृष्ट्या, आणि युक्त प्रांत व बंगाल मुख्यतः लोकसंख्या दृष्ट्या इतर प्रांत[illegible] आजच्याप्रमाणें केव्हां[illegible] भारीच ठरतील.

नंतरचा महाराष्ट्र

आणि म्हणून फेडरेशनमध्यें तेच पुढारीपण भोगतील.

दुसरें कारण असें कीं, बहुतेक सर्व मोठीं हिंदी संस्थानें उत्तरेंतच असल्यामुळें, या संस्थानिकांच्या फेडरेशनमधील डोईजडपणाचा फायदा अर्थात उत्तरेंतील प्रांतानाच मिळेल. पंचवीस वर्षांअखेरहि हिंदी संस्थानें अजीबाद नष्ट होणार नाहींत व खऱ्या अर्थानें अर्धवट कां होईना पण लोकशाही स्वरुपाचींही होणार नाहींत. तर संस्थानिक वर्ग आपल्या हातांतील पैसा, प्रतिष्ठा आणि दंडुका यांचे जोरावर निमित्तमात्र नामधारी लोकसत्तेचा देखावा करून आपापल्या राज्यांत फॅसिस्ट मनोवृत्ती तेवत ठेवतील आणि खुशाल देशभक्त म्हणून उजळ माथ्यानें वावरतील.

भावी फेडरेशनमध्यें महाराष्ट्राला आजच्याप्रमाणेंच दुय्यम दर्जाचा प्रांत म्हणून लेखण्याची व त्याला डोकें वर काढूं न देण्याची वृत्ती मुळींच कमी होणार नाहीं;व म्हणून एकादा तेजस्वी नेता मिळून हिंदी स्वराज्य स्थापनेंत महाराष्ट्रानें अग्रस्थान मिळविलें तरी उद्योगधंदे व व्यापार यांत मागें राहिल्यामुळें, भावी फेडरेशनमध्यें महाराष्ट्राला कांहींसा दुय्यम दर्जाच स्वीकारावा लागेल. व्यापार व उद्योगधंदे यांत येत्या २५ वर्षांत महाराष्ट्र पुष्कळ प्रगति करील हें खरें असलें, तथापि गुजराथ, पंजाबादी महाराष्ट्रापेक्षां कितीतरी संपन्न असलेल्या प्रांतांतील आजचें अंतर त्याला पंचवीस वर्षांत फारसें तोडतां येणार नाहीं. कारण येत्या पिढींत महाराष्ट्र औद्योगिक प्रगती करील तेव्हां हे प्रांत थोडेच स्वस्थ बसणार ?

परंतु एवढ्यावरून महाराष्ट्रीय तरुण पिढीनें निराश होण्याचें कारण नाहीं. आर्थिक व औद्योगिकदृष्ट्या गुजराथ पंजाबादि सधन प्रांताच्या बरोबरीनें येण्याला महाराष्ट्राला आणखी २।३ पिढ्यांचे श्रम खर्ची घालणें अवश्य असलें,तथापि जर येत्या पिढींत महाराष्ट्रानें महाराष्ट्रीयांच्या कांहीं उणीवा भरून काढल्या तर भावी फेडरेशनमध्यें त्याला मानाचें स्थान मिळविणें अशक्य नाहीं. महाराष्ट्रानें आजवर उपेक्षा केली ती जशी व्यापारी बाण्याची तशीच इंग्रजी व हिंदी भाषांवरील प्रभुत्वाची. सर्व देशांत आपल्या वैशिष्ट्याचा प्रभाव पाडण्याला आवश्यक असलेल्या या प्रचार साधनांचे अभावीं, आंतर प्रांतीय प्रतिष्ठा आणि मान्यता प्राप्त झालेले कितीसे पुढारी आज महाराष्ट्रांत सांपडतील ?

सांप्रतचें विसावें शतक म्हणजे प्रसिद्धीशास्त्राचें शतक आहे. ‘ जाहिरात करील तो माती विकील आणि ती न करील त्याचें सोनेंही खपणार नाहीं ’ या म्हणी-मागील अतिशयोक्ती सोडून दिली तरी, त्यांतील गर्भित अर्थ अगदीं सत्य असून, त्यावरून धडा घेऊन तरुण महाराष्ट्रीयांनीं इंग्रजी व हिंदी भाषांवर प्रभुत्व मिळवावें आणि ‘सभा’ जिंकण्याला व चांगली वृत्तपत्रें यशस्वी रीतीनें चालवून आपलें तर्कशुद्ध म्हणणें देशाच्या गळीं उतरविण्याला अवश्य असलेली वक्तृत्वकला आणि लेखनकला आत्मसात करावी इंग्रजी व हिंदी भाषाप्रभुत्वाप्रमाणेंच मुलुखगिरींतही महाराष्ट्रानें पुरोभागीं चमकलें पाहिजे. प्रत्यक्ष कॉलनॉयझेशन व सर्व देशांतील प्रवास यांनीं महाराष्ट्रीय तरुणांची दृष्टी विस्तारेल, ते अनुभवसंपन्न होतील आणि कोणत्याही परिस्थितींशीं जुळतें करून घेण्याची कला त्यांना आत्मसात करतां येईल.

आतां अशा रीतीनें व्यापारी बाणा आणि मुलुखगिरी नव्या महाराष्ट्रानें आत्मसात केली तर आजचें महाराष्ट्रीय स्वभाव वैशिष्ट्य कमी होईल खरें; तथापि त्याबद्दल नसता बाऊ न करतां त्यांतून जेवढें महाराष्ट्रीयत्व शिल्लक उरेल—आणि तें कांहीं फारच कमी उरेल असें नाहीं—तेवढ्यांत समाधान करून घेऊन ‘पुढें’ घुसण्याचें धोरण महाराष्ट्रानें जरूर हातीं घेतलें पाहिजे. अशा रीतीनें महाराष्ट्रीय तरुण पिढीनें आपल्या उपजत विचार शक्तीला आणि निःस्पृह आणि स्वाभिमानी वागणुकीला व्यापारी बाणा, वक्तृत्व आणि लेखनकला यांची जोड दिली तर येत्या २५ वर्षांअखेर तोहि फेडरेशनमध्यें अग्रभागीं चमकणें पूर्ण शक्य आहे

येत्या पंचवीस वर्षांतील हिंदी परिस्थितीचा विचार करतां, वर लिहिल्याप्रमाणें, या पूर्वीच्या शांत[illegible] आणि कांहींशी सुबत्ता यांऐवजीं स्वराज्य विषयक सततच्या आणि तीव्र स्वरूपाच्या झगड्यामुळें सर्व राष्ट्रभर जिकडे तिकडे अन्नान्नदशा, उत्पात आणि दडपशाहीच्या वरवंट्या-चें राज्य यांचेंच अधिराज्य चालू राहील.आणि त्यामुळें लोकशाही ऐवजीं फॅसिस्ट मनोवृत्ती बळावतील. महाराष्ट्राचें स्वभाववैशिष्ट्य असें कीं १ एक

[पान ६४]

मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालय
ग्रंथालय
ता............

श्री. [illegible]जयराव गाडगीळ

सामाजिक व राजकीय दृष्टयाच नव्हे तर आर्थिक दृष्टयाहि म्हणजे एकंदर समाज-जीवनाचे दृष्टींनें महाराष्ट्राचा एक राजकीय घटक बनणें अत्यावश्यक आहे. किंबहुना ही पहिली पायरी गांठल्याशिवाय दुसऱ्या कोणत्याहि व्यापक सुधारणेस खरोखर सुरवातच करितां येत नाहीं असें माझें ठाम मत आहे.

महाराष्ट्राचें आर्थिक भवितव्य काय या प्रश्नाचा विचारच करणें शक्य नाहीं. कोणत्याही प्रदेशाच्या आर्थिक व औद्योगिक प्रगतीचा विचार ती प्रदेश राजकीय दृष्टया एक निराळा घटक असल्याशिवाय करणें हें अलीकडील परिस्थितींत निरर्थक आहे; कारण आपण महाराष्ट्राचें आर्थिक भवितव्य काय असा जेव्हां सवाल करितो तेव्हां आपल्या डोळ्या-पुढें केवळ विवक्षित भूभाग नसून एक विशिष्ट लोकसमूह असतो. या दृष्टीनें त्रिविध विभागलेल्या महाराष्ट्राच्या भवितव्याचा विचार आज करणें शक्य नाहीं. या तीन विभागांतील निरनिराळे सत्ताधारी आपापल्या परीनें कोणतेंही धोरण स्वीकारीत असले तरी त्यांजपुढें महाराष्ट्र व महाराष्ट्रीय या कल्पना उभ्या नसतात. या तिन्ही विभागांत महाराष्ट्रा-बाहेरचा प्रदेश व महाराष्ट्रीयेतरांचा लोकसमूह या दोहोंचाही समावेश होतो. तेव्हां जें धोरण ठरेल त्यांत हा बाहेरचा प्रदेश व लोकसमुह यांची परिस्थिती जमेस धरणें प्राप्त असते. इतकेंच नव्हे तर या तिन्ही विभागांतील महाराष्ट्राच्या विभागापुरता सुद्धां कांहीं वेगळा विचार करणें किंवा धोरण आंखणें हें शक्य नाहीं. विभागा विभागा पुरता निराळा विचार करण्यांत अडचणी अनेक आहेत.

येथें थोडें पूर्वेतिहासाकडे लक्ष दिलेलें बरें जोंपर्यंत इंग्रज अधिकारी धोरण ठरवीत होते तोपर्यंत बहुतांशीं हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या राष्ट्रांचे व लोकसमुहांचे अस्तित्वच त्यांनीं हिशेबांत घेतलें नाहीं असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. या बेपर्वाईमुळें व परकी सत्तेच्या एकंदर परि-णामांमुळें आमचा समाज विस्कळीत झाला व बाहेरील कोणत्याही हल्ल्याचा प्रतिकार करण्याचें सामर्थ्य त्यांत राहिलें नाहीं. गेल्या शंभर वर्षांत हिंदुस्थानच्या जवळजवळ प्रत्येक विभागांत मारवाडी व पठाण सावकारांचा जो सुळसुळाट झाला आहे त्याची कारणें शोधलीं तर माझे म्हणणें सहज लक्षांत येईल. स्वराज्यांत परकी सावकार नव्हते असें नाहीं; किंबहुना कसबी व सधन व्यक्तींना मुद्दाम बोलावून आणून त्यांस हक्कदार व वतनदार करून अनेक उल्लेख मराठी इतिहासांत नमूद आहेत, पण असें करतांना तत्रस्थांच्या हितसंबंधांचे संरक्षण होईल याची खबरदारी घेतली जात असे. समाजाचा अष्टपैलूपणा व संपत्ती वाढावी या दृष्टीनें परस्थ बोलाविले जात; तेहि राजसत्तेचें व समाजाचें बळ ओळखून मर्यादेनें वागत. इंग्रजींत या मर्यादा ढिल्या होत गेल्या आणि मराठी समाज चिरफळला गेला तसतसें परकीयांनी पाय पसरण्यास सुरवात केली व [illegible] ते [illegible] विलग राहून आपणावर कुरघोडी करीत आहेत. इतकेंच नव्हे, तर समाज शास्त्राच्या दृष्टीनें विशेष विचारार्ह अशी एक गोष्ट अली-कडे आढळते ती ही कीं, कांहीं परस्थ समाज जे एके-काळीं आपणांत मिसळले होते व या प्रदेशाबाहेरचे आपणांस समजत नसत त्यांच्यांत भिन्नत्वाची भावना अलीकडे पुन्हां उद्भवलेली दिसते. या सर्वांच्या बुडाशीं कारण एकच. आमच्या हातांत राजसत्ता नाहीं व आमच्या समाजांत धारणाशक्ती व प्रतिकाराचें सामर्थ्य हीं नाहींत.

वर दर्शविल्याप्रमाणें महाराष्ट्राचें आर्थिक भवितव्य या प्रश्नांत केवळ एका भूभागाचा नव्हे तर एका विशिष्ट समाजाचा विचार अभिप्रेत आहे असें मी समजतों, आणि म्हणूनच वरील विवेचन मला आवश्यक वाटलें. भूभागाचाच विचार केला तर वऱ्हाड, खानदेश इ. शेतकी दृष्टया बरे प्रदेश, व मुंबई, नागपूर, सोलापूर ही व्यापारी व औद्योगिक दृष्टया महत्वाची शहरें यांचा समावेश महाराष्ट्रांतच होतो. पण येथील शेती, मजुरी व कारकुनीच महाराष्ट्रीयांनीं उचलली आहे. ज्या प्रमुख व्यवसायांत पैशाचा संचय होतो ते आपलें हातीं नाहींत, व पैशाचे अभावीं, जें महत्त्व व जी सत्ता आजच्या परिस्थितींत पैशावर अवलंबून आहे त्यांस आपला समाज मुकला आहे. हे विवेचन केवळ यथार्थस्थिती वर्णनात्मक आहे. यांत कोणास दोष देण्याचा इरादा नाहीं. या परिस्थितीकडे एक ऐतिहासिक घटना म्हणून आपण पाहिले पाहिजे व तिजपासून जो बोध घेतां येईल तो घेतला पाहिजे.

यावर कोणी असें म्हणतील कीं, या गतकालीन गोष्टी झाल्या. सांप्रत मनू बदलला आहे. प्रांतिक सरकारांचे हातात थोडीबहुत सत्ता आली आहे. हें जरी क्षणभर कबूल केलें तरी वर सांगितल्याप्रमाणें जोंवर महाराष्ट्राचा एक निराळा राजकीय विभाग बनत नाहीं—जोवर तो त्रिवि[illegible] विभागला आहे—तोंवर आजची परिस्थिती बदलणें शक्य नाहीं. कारण एकतर आजच्या राजकीय घटकांत महाराष्ट्राचा [illegible] विचार करणें राज्यकर्त्यांस शक्य नाहीं. कोणत्याही घटकाच्या प्रधान [illegible]ळांत महाराष्ट्रीय व महाराष्ट्रीयेतर असे दोन्ही असणार, व कोणतेंही ध[illegible] ठरवितांना महाराष्ट्राला व मराठी समाजाला तें पोषक आहे किंवा नाहीं न पाहतां ते सबंध भेसळ प्रांतास लागू करतां येईल किंवा नाहीं [illegible] विचार होणार. यांहूनही एक महत्त्वाची गोष्ट अलीकडील राजकीय [illegible] मोडीवरून [illegible] अशी [illegible]

म्हणजे राजकीय झटापटींत कोणत्याही पक्षास प्रांतातील सर्वच विभागाच्या मतदारांकडे पहावें लागतें व पक्षाची संघटना करीत असतां प्रांतांतील एखाद्या विशिष्ट विभागाचे हितसंबंध दुखावले गेले तरी त्यांजकडे दुर्लक्ष करावें लागते. आणि अधिकाररूढ पक्षांत ज्या विभागाचें प्राबल्य अधिक त्या विभागाचे इच्छेनुसार व साहजिकच त्यांचे विशिष्ट हिताचे दृष्टीनें सबंध प्रांताचा कारभार चालणें क्रमप्राप्त होतें. आपल्या विशिष्ट प्रादेशिक समाजाचे हित व राजकीय पक्षांचे धोरण यांतील हा आज प्रत्यही उद्भवत असलेला विरोध घालविण्याचा एकच उपाय म्हणजे हा प्रदेश व स्वतंत्र राजकीय विभाग यांच्या मर्यादा एक करणें हा होय.

आर्थिक धोरण अगर भवितव्य यांचा राजकीय विभागांची रचना यांशी संबंध काय असा प्रश्न साहजिकच विचारण्यांत येईल. भांडवलशाहींत सुधारणा काय करावी किंवा समाजवादी पंथापैकीं एकादा स्वीकारावा काय असल्या प्रश्नांचा विचार करितांना अर्थात् प्रादेशिक विभागाचा विचार प्रस्तुत नाहीं. परंतु कोणतेही आर्थिक धोरण नक्की केल्यानंतर ते लागू करितांना विशिष्ट प्रादेशिक विभागाच्या दृष्टीनेंच विचार केला पाहिजे आणि ज्या अर्थी आज सर्वत्रच आर्थिक व्यवहाराचे नियंत्रण करणें हे राज्यकारभाराचें प्रमुख अंग बनलें आहे त्या अर्थी राज्यकारभाराचे घटक कसे बनणार व ही राजसत्ता कोणाचे हातांत आहे हे आर्थिक दृष्ट्या फार महत्वाचे ठरतें.

अर्थात् ही प्रादेशिक विभागणी कशी करावी, हें अर्थशास्त्रदृष्ट्या ठरविणें शक्य नाहीं. याचें गमक सामाजिक व राजकीयच असणार. भिन्न भिन्न लोकसमूह व समाज यांस आपापल्या संस्कृतीचें व परंपरेचें सातत्य राखून प्रगति करतां येईल या बुद्धीनेंच हे विभाग पाडले पाहिजेत. हिंदुस्थानांत या बाबतचें धोरण सर्वमान्य आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. हिंदुस्थान हें अनेक राष्ट्रांचें बनलेलें एक महा-राष्ट्र आहे. याची राजकीय घटनाएकमुखी पद्धतीची असणें शक्य नाहीं. ती संघ-राष्ट्रासारखीच असणार. या सिद्धांतास तत्वतः तरी कोणी विरोध करीत नाहीं. पण याचें महत्त्व व निकड सर्वांसच पटलेलीं दिसत नाहींत. आपल्या राष्ट्रसमूहांतील निरनिराळ्या झगड्यांच्या अनेक कारणांपैकीं एक कारण या भाषासमूहांचे—या पोटराष्ट्रांचे—अंतर्कलह हें होय, व तें या भिन्न लोकसमूहाचे स्वतंत्र राजकीय विभाग केल्याशिवाय नाश पावणार नाहीं. या जुन्या सिद्धांतास गेल्या तीन वर्षांतील अनुभवानें विशेषच बळकटी आली आहे.

या बाबत रशियाचा अलीकडील इतिहास विशेष उद्बोधक आहे. बोल्शेविक क्रांतीनंतर सोव्हिएट गणराज्यांच्या संघाची स्थापना जेव्हां झाली तेव्हां सांस्कृतिक व भाषासमूहावरच या गणराज्यांची रचना करण्यांत आली. या भिन्न सांस्कृतिक समाजांचें वैशिष्ट्य व परंपरा कायम राखणें व त्यांना शक्य तितकें स्वायत्त बनविणें हेच धोरण संघ-राष्ट्राच्या घटनेंत स्विकारलें. इतकेंच नव्हे तर जुन्या झारशाहीखालीं ज्या लहान लहान भाषासमूहांचे—उदाहरणार्थ फिरत्या जमातींचें— स्वतंत्र अस्तित्व जवळ जवळ नष्ट झालें होतें. त्यांच्या भाषा, संस्कृती व परंपरा यांचे पुनरुज्जीवन करण्याकडे विशेष लक्ष देण्यांत आलें. सर्वच बाबतींत या भिन्न प्रादेशिक समाजांस प्रधानत्व देण्यांत आलें. राज्यसंघाचे आर्थिक नियोजन घटकाची म्हणजे गणराज्याची आर्थिक दृष्ट्या शक्य तितकी सर्वांगीण उन्नति करणें आवश्यक आहे असें धोरण ठरविण्यांत आलें. रशियन संघ—राष्ट्रांत अंतर्कलहाचा जो बराच अभाव दिसून येतो त्याचे प्रमुख कारण हें मुत्सद्देगिरीचें धोरण होय यांत शंका नाहीं. हें धोरण अवलंबण्याचे बहुतेक श्रेय रशियाचा हल्लींचा सर्वाधिकारी स्टालिन यासच देण्यांत येतें. याचें उलट आपणाकडे भाषावार प्रांत व विश्वविद्यालये यांची मागणी करणें म्हणजे कोतेपणाचें लक्षण समजणारे आढळतात. भाषा, परंपरा व इतिहास यांनीं भिन्न असे दोनतीन लोकसमूह एका दावणींत बांधलें असतांच एकराष्ट्रीयत्वाची भावना प्रज्वलित होते असेंहि प्रतिपादिलें जातें. वस्तुस्थिती खरोखर अशी आहे कीं, जेथें भिन्न भाषासमूहांची भेसळ आहे व जेथें त्यांत स्पर्धा आहे तेथेंच त्यांच्यांत भांडणें आहेत; इतरत्र नाहींत. बंगाली—बिहारी वाद उत्पन्न होतो पण बंगाली—मराठी वाद नाहीं. आंध्र हे हिंदी, गुजराथी, कन्नड भाषियांप्रमाणेंच आमच्या शेजारचे. पण वाद फक्त नाहीं आमच्यांत व त्यांच्यांत कारण ते जेथें शेजारचे तेथें सत्ता त्यांच्या किंवा आमच्या कोणाच्याच हातांत नाहीं.

एकंदरींत आज महाराष्ट्राचे आर्थिक भवितव्याचा विचारच शक्य नाहीं. महाराष्ट्राची परिस्थिती व त्याची परंपरा हीं विशिष्ठ आहेत. आपणास योग्य असें आर्थिक धोरण आखावयाचें असलें तर त्याचा विचार करणें महत्त्वाचे आहे. व योग्य आर्थिक पुनर्घटना झाल्याशिवाय आपले अंतःकलह नष्ट होऊन आपला समाज उत्साही व वर्धिष्णु बनणें शक्य नाहीं. सामाजिक व राजकीय दृष्ट्याच नव्हे तर आर्थिक दृष्ट्याहि म्हणजे एकंदर समाज-जीवनाचे दृष्टीनें महाराष्ट्राचा एक राजकीय घटक बनणें अत्यावश्यक आहे. किंबहुना ही पहिली पायरी गांठल्याशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही व्यापक सुधारणेस खरोखर सुरवातच करितां येत नाहीं असें माझें ठाम मत आहे. पण आजच्या परिस्थितींत या प्रश्नास महाराष्ट्राचे दृष्टीनें तोंडच लागत नाहीं. कारण असल्या प्रश्नाबाबत सुद्धां पक्षभेद विसरण्याची आपल्या राजकीय पुढाऱ्यांची तयारी दिसत नाहीं. पक्षाभिमानाचा उन्माद ओसरल्या शिवाय या दिशेनें कांहींच घडणें शक्य नाहीं. ही परिस्थिती जोंवर बदलत नाहीं तोंवर महाराष्ट्र व मराठी समाज यांच्या भवितव्याचा फुका विचार तरीं कशास करावा!

कोंकणांतील सर्व तऱ्हेचे जिन्नस मिळण्याचें एकच ठिकाण

म्हणजे

बी. मिशाळ आणि कंपनी

आमचेकडे "वेस्टर्न घाट" मध फणसपोळी सावंतवाडीची रंगित खेळणी, पाट, फ्रुटसेटस् त्याचप्रमाणें सर्व तऱ्हेचे धान्य व किराणा माल घाऊक व किरकोळ मिळेल. पुटी कोकमची एक रतल पॅकेटस् सर्व दुकानदारांकडे मिळतात.

श्री. गो. अ. ओगले

महाराष्ट्राच्या चिकित्सेखोरपणामुळें आणि स्पष्टवक्तेपणामुळें त्याला हा फायदा-राजकारणांतील प्रमुख स्थान—गमवावा लागला आहे. परंतु देशांतील लोकशाही वृत्तीची लाट जसजशी पुढें सरकत जाईल—सध्यां ती पुढें चाललीच आहे—तसतसे महाराष्ट्रानें अलिकडे गमावलेलें राजकारणांतील स्थान त्याला पुन्हा हस्तगत करतां येईल.

'महाराष्ट्रा'चे मुख्य संपादक श्री. दादासाहेब ओगले यांचा परिचय करून देण्याची आवश्यकता नाहीं. गेलीं ३५ वर्षें नागपूर-वऱ्हाडच्या राजकारणांत ते प्रामुख्यानें भाग घेत असून महाराष्ट्रांतील औद्योगिक चळवळींशीहि त्यांचा निकट संबंध आहे. व 'ज्योत्स्ने'च्या वतीनें ज्यावेळीं मीं त्यांची मुलाखत घ्यावयाला गेलों त्यावेळीं ते या प्रश्नांवर निश्चित रीतीनें बोलावयाला अनुत्सुक दिसले.

ते म्हणाले, 'हल्लींच्या काळांत सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक फेरबदल झपाट्यानें घडून येत आहेत. अशा या क्रांतीच्या काळांत महाराष्ट्र काय किंवा दुसरा कोणताही देश काय २५ वर्षांनंतर कोणत्या अवस्थेंत असेल किंवा त्याचें तारूं कुठें भडकत जाईल हें सांगणें फारच कठीण आहे. असें अंदाज कोणी धाडसी ज्योतिष्यानें केले तर ते बहुधा चुकतील असें समजूनच मी आपल्या प्रश्नांना उत्तरें देत आहे.

प्र०—सध्यां खरोखरचं महाराष्ट्राची पीछेहाट होत आहे असें आपल्याला वाटतें काय ?

उ०—मला पिछेहाट होत आहे असें वाटत नाहीं. पण, प्रगति मात्र कुंठित झाली आहे. याला कारण महाराष्ट्राचें दारिद्र्य. दारिद्र्यामुळें महाराष्ट्रांतील प्रमुख पुढाऱ्यांनासुद्धां पोटाच्या विवंचनेंत रहावें लागतें. शिवाय लो. टिळकांसारखा सांपत्तिक अडचणींची पर्वा न करणारा व राजकीयदृष्ट्या बेडर पुढारी आज महाराष्ट्रांत नसल्यामुळें इतर प्रांतांच्या मानानें त्याची पिछेहाट झालेली दिसते परंतु ती खरी नाहीं.

प्र०—ही स्थिति आणखी किती वर्षें कायम राहील असें आपल्याला वाटतें ?

उ०—हल्लीं अनेक कारणामुळें व विशेषतः महाराष्ट्रीयांच्या चिकित्सक बुद्धीमुळें महाराष्ट्रीय लोकांविषयीं कांहीं विशिष्ट प्रांतांत प्रतिकूल ग्रह उत्पन्न झाला असून, महाराष्ट्रीय लोक हे इतरांशीं सहकार्य करण्याला किंवा मोठ्या संस्थेंत शिस्तीनें रहाण्याला तयार नाहींत, अशी त्यांच्या संबंधीं समजूत झाली आहे. महाराष्ट्रीय लोक, केवढाही मोठा पुढारी झाला तरी त्याचें म्हणणें बुद्धीच्या कसोटीवर घासल्याशिवाय आंधळेपणानें स्वीकारण्यास सामान्यतः तयार नसतात ही गोष्ट खरी आहे. मग तो त्यांचा दोष म्हणा वा गुण समजा. हल्लींच्या राजकीय हुकूमशाहीच्या काळांत हा दोषच म्हणावा लागेल. महाराष्ट्रानें इतर कांहीं प्रांताप्रमाणें महात्मा गांधींना शरण जाऊन त्यांचें तत्त्वज्ञान व त्यांचे कार्यक्रम-मग ते स्वतःला पटोत वा न पटोत-जसेच्या तसें कबूल केले असते, तर सध्यांच्या सर्वांगीण राजकारणांत त्यालाही प्रमुख स्थान मिळालें असतें. परंतु महाराष्ट्राच्या चिकित्सेखोरपणामुळें आणि स्पष्टवक्तेपणामुळें त्याला हा फायदा गमवावा लागला आहे. परंतु, देशांतील लोकशाही वृत्तीची लाट जसजशी पुढें सरकत जाईल—सध्यां ती पुढें चाललीच आहे—तसतसे महाराष्ट्रानें अलिकडे गमावलेलें राजकारणांतील स्थान त्याला पुन्हा हस्तगत करतां येईल.

प्रश्नः—या दृष्टीनें पुढील २५ वर्षांत काय होईल असें आपल्याला वाटतें ?

उत्तरः—महाराष्ट्राला अलिकडे आपल्या आर्थिक हीनस्थितीची व तिच्यामुळें झालेल्या पिछेहाटीची जाणीव हळुंहळूं पण तीव्रतेनें होऊं लागली आहे. इतर प्रांतांत जी बेकारी पसरली आहे त्यापेक्षांही अधिक भीषण अशी बेकारी महाराष्ट्रांत झपाट्यानें वाढत आहे. तरुण सुशिक्षित आणि अशिक्षित महाराष्ट्रीयांनीं कोणत्या धंद्यांत पडावें आणि कसें पोट भरावें, हें हल्लींच्या प्रौढ पिढीला समजेनासें झालें आहे. या आर्थिक अडचणींची कोंडी फोडून निरनिराळ्या धंद्यांत आपण पडावें असें महाराष्ट्रीय तरुणांना वाटूं लागलें आहे. ही प्रवृत्ति जसजशी बळावत जाईल आणि महाराष्ट्रांतील तरुण पिढी जास्त स्वावलंबी आणि कर्तबगार बनत जाईल, तसतेस सर्वच क्षेत्रांत महाराष्ट्राचें पाऊल पुढें पडूं लागेल, अशी मला आशा वाटते.

—ना. मो. केळकर, नागपूर यांजकडून

डॉ. मो. रा. चोळकर.

एकाद्या संस्थेशीं आपलें जमत नाहीं म्हणून तिच्यापासून दूर न राहतां त्या संस्थेमध्यें शिरून, तिच्याबरोबर झगडत रहाण्याचा लोकमान्यांनीं घालून दिलेला धडा आज जर सावरकर गिरवितील तर मला वाटतें, महाराष्ट्र पुढाऱ्याच्या अभावीं येत्या २५ वर्षांत हिंदी राजकारणांतून मागें पडणार नाहीं.

नागपूरचे प्रसिद्ध कॉंग्रेस कार्यकर्ते डॉक्टर मोरेश्वर रामचंद्र चोळकर यांचें नांव महाराष्ट्राला सुपरिचित आहे. नुकतेच राष्ट्रीय सभेच्या मदतपथकाचे वैद्यकीय प्रमुख म्हणून ते चीनच्या रणांगणावर १० महिने महत्त्वाची कामगिरी करून आले आहेत. असहकारितेच्या चळवळींत त्यांनी तुरुंगवास भोगलेला असून लष्करी शिक्षणाचे ते कट्टे पुरस्कर्ते आहेत. मध्यप्रांतातील रायफल असोसिएशनच्या संस्थापकांपैकीं ते एक आहेत एवढें म्हटलें असतां त्यांच्या धाडसी आणि व्यापक दृष्टीकोनाची कल्पना येईल. आपल्या या मुलाखतींत महाराष्ट्रीयांनीं कॉंग्रेसमध्यें सामील व्हावें, असा जो इषारा डॉक्टरसाहेबांनीं दिला आहे तो महाराष्ट्रांतील सुशिक्षित समाजानें लक्षांत घेण्यासारखा आहे. डॉक्टर साहेबांची मुलाखत पुढें दिली आहे.

प्र०—२५ वर्षानंतरची महाराष्ट्राची राजकीय परिस्थिति काय राहील असें आपल्याला वाटतें !

उ०—२५ वर्षांनंतरच्या राजकीय घडामोडींचें भविष्य आज सांगण्यापूर्वी, गेल्या २५ वर्षांत महाराष्ट्रांत काय घडामोडी झाल्या हें पहाणें जरूर आहे. त्या करितां आपल्याला १९१५ ते १९३९ पर्यंत महाराष्ट्राची राजकीयदृष्ट्या काय स्थिति झाली हें पाहिलें पाहिजे. आपल्याला ठाऊक असेलच कीं, १९२० मध्यें लोकमान्य टिळक कालवश झाले. १९१५ ते १९२० पर्यंतचा काळ राजकीयदृष्ट्या लोकमान्यांच्या नेतृत्वामुळें महाराष्ट्राला मोठ्या घडामोडीचा व भवितव्याच्या दृष्टीनें मोठा आशादायक असा होता. पण, १९२० नंतर लोकमान्यांच्या अभावीं महाराष्ट्राच्या राजकीय प्रगतीला उतरती कळा लागली. आतां असा प्रश्न उपस्थित होतो कीं, लोकमान्य गेले म्हणून काय झालें ! महाराष्ट्रात विचारवंत असे पुढारी नव्हते का ! होते. महाराष्ट्रांत विचारवंत पुढारी होते. पण, टिळकांनी स्थापन केलेल्या पीठावर बसून त्यांचें राजकारण पुढें चालविण्याइतकी धडाडी आणि करारीपणा त्यांच्यामध्यें नव्हता. आणि यामुळें आपल्याला आज काय दिसतें ! टिळकांच्या मृत्यूनंतर योग्य नेत्याच्या अभावीं गेल्या वीस वर्षांत महाराष्ट्राची राजकारणांतून जी पिछेहाट झालेली दिसत आहे ती लक्षांत घेतां येत्या २५ वर्षांनंतरचें भवितव्य विशेष उज्वल आहे, असें मला तरी वाटत नाहीं.

प्र०—मग, आपल्याला असें वाटतें का कीं, पुढाऱ्याच्या अभावीं आपला प्रांत येत्या २५ वर्षांत राजकारणामध्यें मागें पडेल !

उ०—होय ! पुढाऱ्यामुळेंच प्रांताला महत्व येत असतें. आज गुजरात, युक्तप्रांत आणि बंगाल या प्रांतांना जें प्राधान्य मिळालें आहे तें का ! तर त्या प्रांतांमध्यें म. गांधी, पं. नेहरू आणि सुभाषबाबू यांच्यासारखें पुढारी आहेत म्हणून. रानडे, गोखले आणि टिळक हे पुढारी महाराष्ट्रांत होते त्यावेळीं महाराष्ट्रानेंही हिंदी राजकारणांत अग्रेसरत्वाचा मान मिळविला आहे. त्यांच्याबरोबर महाराष्ट्राचें पुढारीपणही गेलें. त्यांच्या तोडीचा आज महाराष्ट्रांत पुढारी नाहीं व इतक्यांत होईल असेंही वाटत नाहीं. नाहीं म्हणावयाला आज महाराष्ट्रांत श्री. धनंजयराव गाडगीळ, प्रो. वा. गो. काळे यांच्यासारखे अर्थशास्त्रज्ञ आहेत. श्री. डांगे, जोगळेकर आणि रणदिवे यांच्यासारखे साम्यवादी पुढारीही आहेत. पण, ते महाराष्ट्राला राजकारणांत अग्रेसरत्व प्राप्त करून देण्याच्या योग्यतेचे नाहींत. त्यांचें हिंदी राजकारणांतील स्थान दुय्यम दर्जाचेंच राहील.

प्र०—मग, बॅरिस्टर सावरकराबद्दल आपल्याला काय वाटतें !

उ०—मला त्यांच्याबद्दल फार आदर आहे हें सांगण्याला नकोच. त्यांनीं मनांत आणलें तर ते हिंदी राजकारणांतील महाराष्ट्राची विसकटलेली घडी पुन्हा बरोबर करूं शकतात. १९२० मध्यें टिळकांचा मृत्यु झाल्यानंतर सावरकर जर मोकळे असते तर महाराष्ट्र नेत्याच्या अभावीं राजकारणांतून मागें पडला नसता, अशी माझी खात्री आहे. आजसुद्धां ते महाराष्ट्राला पुढें आणूं शकतात. मात्र त्यांना कॉंग्रेसमध्यें शिरले पाहिजे. कॉंग्रेसच्या बाहेर राहून महाराष्ट्राला पुढें आणूं म्हटलें तर तें सध्यांच्या परिस्थितींत शक्य दिसत नाहीं. आज महाराष्ट्रांत कॉंग्रेस, हिंदुसभा आणि सोशॅलिस्ट असे तीन राजकीय पक्ष आहेत. पैकीं सोशॅलिस्ट हे आघाडीवर जाऊं शकत नाहींत. कॉंग्रेसला पुढारी नाहीं. तेव्हां फक्त राहिला हिंदुसभेचा प्रश्न. हिंदुसभा ही सुद्धां सावरकरांच्या मुळेंच पुढें आली हें लक्षांत घेतलें तर मग असं वाटूं लागतें कीं, सावरकर जर कॉंग्रेसमध्यें शिरले तर तेथेंही ते आपली छाप पाडून कॉंग्रेसच्या राजकारणांत महाराष्ट्राला अग्रेसरत्वाचा मान मिळवून देतील. यावर आपण कदाचित् असें विचाराल कीं, मग त्यांचे कॉंग्रेसशीं जमेल काय ! मी विचारतों, जमलें नाहीं तर काय बिघडलें ! टिळकांचं कुठें कॉंग्रेसशी जमलें होतें ! ते कॉंग्रेसशीं शेवटपर्यंत भांडतच राहिले. त्यामुळें ते मागे पडलें नाहींत; उलट पुढेंच गेले. एकाद्या संस्थेशीं आपलें जमत नाहीं म्हणून तिच्यापासून दूर न रहातां त्या संस्थेमध्यें शिरून, तिच्याबरोबर झगडत रहाण्याचा लोकमान्यांनीं घालून दिलेला धडा आज जर सावरकर गिरवितील तर मला वाटतें, महाराष्ट्र पुढाऱ्याच्या अभावीं येत्या २५ वर्षांत हिंदी राजकारणां-

... णार नाहीं.

प्र०—काँग्रेस हीच राष्ट्राची प्रातिनिधिक संस्था आहे, व तिच्यामध्यें ... सामील व्हावें, असें आपल्याला वाटतें कां ?

उत्तर—वाटण्याचा प्रश्न काय ! आजची वस्तुस्थितीच आपल्याला ... उत्तर देत आहे. आज महाराष्ट्रांत काय परिस्थिति आहे ? ... पुढें निश्चित असा कार्यक्रम नाहीं, सोशॅलिस्टांचा जो कार्यक्रम ... तो काँग्रेसनें मंजूर केलेला आहे आणि ब्राम्हणेतर वर्ग काँग्रेसमध्यें ... शिरलाच आहे. असें असतां आपण जर आपलाच टेंभा मिरवूं ... तर एकांडी शिलेदाराप्रमाणें आपली गत होईल. आणि ... असें कीं, उद्यां स्वायत्तता मिळाल्यावर काँग्रेसही नष्ट होणार आहे. ...यत्तता मिळाल्यानंतरचें राजकारण, साम्यवाद कां भांडवलशाही या ... तत्त्वांवर लढविलें जाऊन प्रमुख असे दोनच गट निर्माण होतील. ...पैकीं महाराष्ट्रांत कोणत्या गटाचें प्रभुत्व राहील हें आज सांगणें कठीण ...सलें तरी एक गोष्ट मात्र निश्चित कीं, महाराष्ट्रांत ज्याला आपण जमीन-दार [Landlordism] वर्ग म्हणतो तो इतर प्रांतांच्या मानानें महा-राष्ट्रांत कमी असल्यामुळें महाराष्ट्राच्या राजकारणांत त्याचें प्रभुत्व रहाणार नाहीं.

प्रश्न—हिंदी राजकारणांत महाराष्ट्राची झालेली पिछेहाट तिच्या येत्या २५ वर्षांतील औद्योगिक व सामाजिक प्रगतीवर अनिष्ट परिणाम करील असें आपल्याला वाटतें कां ?

उत्तर—मुळींच नाहीं. उलट महाराष्ट्राचें औद्योगिक क्षेत्रांत पाऊल पुढेंच पडेल. टिळकांच्या मृत्यूनंतर महाराष्ट्रांत राजकारणांतील पुढारी-पणाला आचवला असला तरी त्याचें औद्योगिक क्षेत्रांत पाऊल पुढेंच होतें. आज हिंदुस्थानांतील औद्योगिक प्रांतामध्यें महाराष्ट्राचा नंबर वर लागतो. येत्या २५ वर्षांत महाराष्ट्र औद्योगिक क्षेत्रांत खात्रीनें पुढें जाईल यांत बिलकूल संदेह नाहीं. राजकारणांत पिछेहाट झाल्यामुळें उदासीन झालेला महाराष्ट्र इतर क्षेत्रांमध्यें मागें पडेल असें म्हणणें चूक ठरेल. सामाजिक क्षेत्रांमध्येंही महाराष्ट्राचें येत्या २५ वर्षांत पाऊल पुढेंच पडणार आहे. गेल्या २० वर्षांत महाराष्ट्र राजकारणांत मागें पडला असला तरी त्याचा परिणाम महाराष्ट्राच्या संस्कृतीवर झालेला नाहीं. व पुढें होणारही नाहीं. इतकेंच नव्हे तर महाराष्ट्राचे सध्यां पडलेले चार तुकडे एकत्रित करतां येऊन महाराष्ट्राचा एक संघप्रांत निर्माण झाला, तर महाराष्ट्र राजकार-णाच्या आघाडीवर पूर्ववत् यायला वेळ लागणार नाहीं.

—ना. मो. केळकर, नागपूर यांजकडून

[पान ५९ वरून]

परंपरेनें अशांततेच्या काळांत फॅसिस्ट मनोवृत्तीशीं, आणि पूर्वापार चालत आलेल्या विवेकवादामुळें शांततेच्या काळांत नमुनेदार लोकशाहीशीं, तो तत्काळ समरस होईल.

नव्या महाराष्ट्राचें दुसरें वैशिष्ट्य म्हणजे सार्वजनिक जीवन शास्त्राबद्दलचें. शास्त्रशुद्ध पायावर आणि निःस्वार्थी वृत्तीनें सार्वजनिक संस्था चालविण्याचा महाराष्ट्राचा कित्ता इतर सर्व प्रांताना नमुनेदार ठरेल. धार्मिक दृष्ट्या विचार केला तर नव्या महाराष्ट्रांत हळुहळु पूर्वापार चालू असलेल्या आचार धर्माचा आणि सांप्रदायिक निष्ठेचा लोप होईल पण त्यांची जागा तत्वज्ञान स्वरूपाचा व्यक्तिधर्म भरून काढील. अंधश्रद्धा ही नव्या महाराष्ट्रालाही आजच्या इतकीच वावडी वाटेल, आणि विवेकवादाच्या वैशिष्ट्यामुळें नव्या युगाच्या आर्थिक आणि धार्मिक उदार दृष्टीच्या कल्पना तो त्वरित आत्मसात करील.

आणखी एक महाराष्ट्रीय वैशिष्ट्य असें सांगतां येईल कीं, येत्या २५ वर्षांत जर कदाचित् आकस्मित रीतीनें हिंदुस्थानांतून इंग्रजांना चंबुगवाळें आटपावें लागलें, तर त्यांतून जी बजबजपुरी माजेल त्यांतून सर्वांच्या आधीं महाराष्ट्र आपला रस्ता काढील आणि निदान आपल्या प्रांतीय स्वातंत्र्याला तरी तो बाध आणूं देणार नाहीं. तथापि इतक्यांतच इंग्लंडवर ही चंबुगवाळें आटोपण्याची पाळी येण्याचा संभव नाहीं. कारण चालू महायुद्धाबद्दल दलित राष्ट्रांनीं व हिंदुस्थाननें कितीही भव्य आकांक्षा ठेविल्या असल्या तरी, हल्लीचें महायुद्ध निर्णायक स्वरूपांत निकालांत निघतां आपसांतच मिटविलें जाणार असल्याची मला तरी स्पष्ट चिन्हें दिसत आहेत. यामुळें, या युद्धाअखेर भाषा-वार प्रांत रचनेवर अधिष्ठित राहिलेलें सत्ताधारी फेडरेशन अमलांत आलें तरी पुष्कळ असेंच मी समजेन. कारण एक गोष्ट निश्चित कीं, रणभूमीवर पुरा पराभव झाल्याशिवाय हिंदुस्थानला स्वराज्य देण्याची बुद्धी इंग्रजांना होणार नाहीं. आणि निदान या युद्धांत तरी त्यांचा तसा पराभव होण्याचा संभव दिसत नाहीं.

असो. एकूण नव्या महाराष्ट्राची कुंडली माझ्या मनाशीं मांडताना त्याच्या भावी परिस्थितीबद्दल मी मुळींच निराश नाहीं. आणि दृढनिश्चय आणि आत्मविश्वास यांचे जोरावर नवा महाराष्ट्र सांप्रतच्या निराशामय वातावरणांतून खाचित मार्ग काढील असा मला पूर्ण विश्वास आहे.

—प्रतिनिधीनें घेतलेल्या मुलाखती वरून

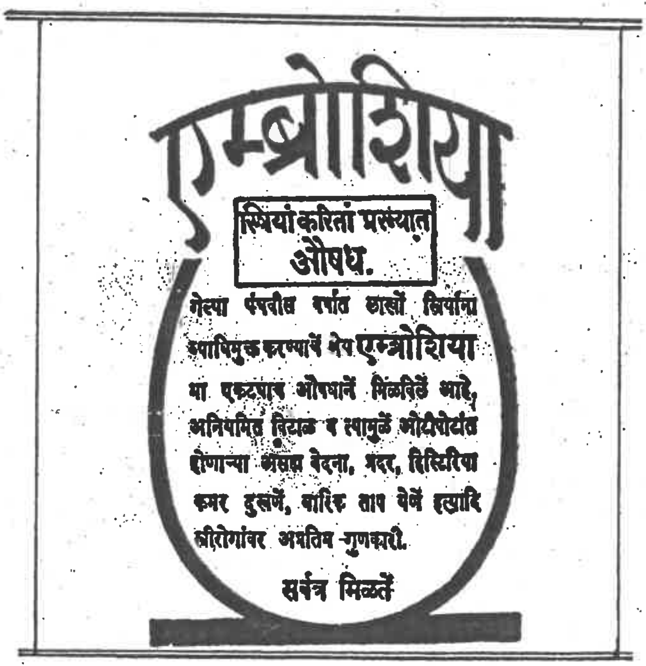

नेक नामदार मुकुंदराव जयकर

पंचवीस वर्षांनंतर हिंदुस्थान हा ब्रिटिश साम्राज्यांत पूर्ण बरोबरीचा दर्जा पावलेला असा देश होईल. आमचे सर्व संस्थानिक आपल्या राज्यांत मर्यादित सत्तेचे संस्थानिक होऊन, प्रातिनिधिक संस्थांची व जबाबदारीच्या राज्यपद्धतीची पूर्ण वाढ संस्थानांत त्या वेळेपर्यंत झालेली असेल.

ये[illegible]त्या पंचवीस वर्षांनंतर महाराष्ट्रांत केवढा बदल घडून येईल हा प्रश्न कल्पनाशक्तीस जागृत करण्याला मोठाच उत्तेजक आहे. [illegible] वर्षांपूर्वी परिस्थिति काय होती असा प्रतिप्रश्न 'ज्योत्स्ना' च्या [illegible] हा प्रश्न समोर होतांच मला सुचतो. राजकीय आकांक्षा, [illegible] सुधारणा, लोकजागृतीचीं साधनें, करमणुकीचे प्रकार, पोषाखां[illegible]ल, दळणवळणाचीं वाहनें, स्त्रीवर्गाची स्थिति या सर्वच बाब[illegible] [illegible]वीस वर्षांपूर्वी काय होतें आणि आज काय झालें आहे हें लक्षांत [illegible] म्हणजे आगखी पंचवीस वर्षांनी महाराष्ट्राचें—म्हणजे खरोखरच [illegible]दुस्थानाचें व सर्व जगाचेंच स्वरूप विलक्षण रीतीनें, अगदीं ओळख न [illegible]तके बदलेल असें मला वाटतें.

असें सामान्यपणें बोलण्याऐवजीं थोडें खुणा पटविण्याच्या दृष्टीनें [illegible] गोष्टींचा निर्देश करून बोलावयाचें तर मला असें म्हणण्यास [illegible] वाटत नाहीं कीं, हिंदुस्थान हा ब्रिटिश साम्राज्यांत पूर्ण बरोबरीचा [illegible] पावलेला असा देश होईल. आमचे सर्व संस्थानिक आपल्या राज्यांत मर्यादित सत्तेचे संस्थानिक होऊन, प्रातिनिधिक संस्थांची व जबाबदा[illegible]च्या राज्यपद्धतीची पूर्ण वाढ संस्थानांत त्या वेळेपर्यंत झालेली असेल. हिन्दी लष्कर, आरमार व वैमानिक दल यांमध्यें सर्व हिन्दी तरुणांना पूर्ण जबाबदारीच्या जागा मिळून सेनापति व इतरहि अधिकाऱ्यांच्या जागेवर हिन्दी लोक असतील. हल्लीं जसें मोटारगाड्यांनी दळणवळण अगदी सुलभ केलें आहे तसेंच तें विमानांनीं झालेलें असेल. आमच्या आर्यन एज्युकेशन सोसायटीच्या शाळेंत शिकत असलेला चवथ्या यत्तेंत असलेला एकादा मुलगा दिल्लीला फेडरल प्राइम मिनिस्टरच्या जागेवर येईल. जातिभेदांची बंधनें पार तुटून हिन्दुहिन्दूमधील मिश्रविवाह ही अगदीं मामुली बात होईल व हिन्दुमुसलमानांमधील तेढहि पार नाहींशी झालेली असेल. त्यांच्य[illegible]ल बुरख्याची चाल पार नाहींशी झालेली असेल. गांधींच्या चरख्याच्या व ग्रामोद्योगाच्या कामाचा कोठें मागमूसही न राहातां अनेक नवे उद्योगधंदे वाढून हिंदुस्थान हा एक औद्योगिक देश झालेला असेल. मराठी दैनिकें दररोज लाख प्रती काढूं लागतील. मुंबई शहराची वाढ लंडनसारखी होईल. असा विस्तार करावा तितका थोडाच. मला भविष्यकाळ उज्वल असाच दिसतो आणि कांहीं तरी भीषण अथवा मलीन घटना आपल्या देशाच्या नशिबीं आहेत अशी भीति मला मुळींच वाटत नाहीं.

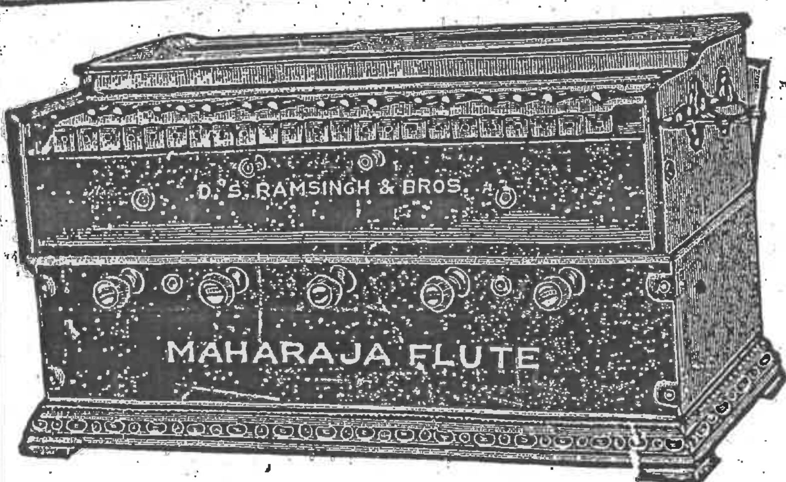

आमचेकडील महाराजा फ्ल्युट हार्मोनियमचे प्रसिद्ध संगिताध्यापक गवई व संगीततज्ज्ञ, सर्वच प्रसंशा करतात. त्याचप्रमाणें आमचेकडे हायक्लास बाजाच्या पेट्या बनविणार व विकणार. सविस्तर माहितीसाठीं प्रत्यक्ष भेटा अगर लिहा.

डि. एस. रामसिंग ॲन्ड [illegible]
सॅन्डहर्स्टरोड, पारेख हॉस्पिट[illegible]ळ
मुंबई नं. ४

MAHARAJA FLUTE
Reg. TRADE MARK

प्रो. न. र. फाटक

निस्सीम आशावादानें पुढच्या पंचवीस वर्षांत दृष्टि फेंकल्यास महाराष्ट्रांतील संस्थानांस उतरती कळा लागल्याचें दिसण्याला हरकत नाहीं. संस्थानें नकाशांतून पुसलीं गेल्यावर भाषावार प्रांतरचनेचा प्रश्न सहज सुटेल. संस्थानें आणि इतर वतनें ज्या विचारसरणीमुळें नामशेष होतील ती विचारसरणी समाजसत्तावादाची आहे.

आजपासून पंचवीस वर्षांनी म्हणजे सुमारें १९६५ सालीं महाराष्ट्राची स्थिति काय असेल याचा अंदाज करतांना किती तरी अचिंत्य गोष्टींना सोडून दिल्याशिवाय भागणार नाहीं. परचक्र, दुष्काळ, महापूर, भूकंप, विद्युत्पात, अचाट कर्तृत्वाच्या पुरुषाचा उदय असले प्रकार पुष्कळदां राष्ट्राच्या नशिबाला कल्पनेबाहेरची कलाटणी देऊं शकतात. राज्यान्तर हें एक देशाच्या नशिबाला नवें वळण देणारें, नेहमीचेंच अत्यंत प्रभावशाली महत्त्वाचें कारण समजलें जातें. गेल्या पंचवीस किंबहुना पन्नास वर्षांतील परिवर्तनाच्या आधारानें पुढील पंचवीस वर्षांनंतर स्थितीचा कयास करावयाचा म्हटलें तरी ती गोष्ट कठिण वाटल्याशिवाय रहात नाहीं. दुनियेंतील राजकारणाचे प्रवाह आपलीं वळणें फार झपाट्यानें बदलीत आहेत. पांचवर्षांमागें जपानचें हिंदुस्थानाला आजच्यासारखें भय नव्हतें. निदान जनतेसमोर तें भय प्रकट नव्हतें. ब्रिटिश राज्यकर्त्यांना त्याची अटकळ १० वर्षांमागें आली असल्याच्या खुणा गतकाळांत आढळतात. ब्रह्मदेशाच्या उत्तरेस पश्चिमेकडील वायव्य सरहद्दीप्रमाणें ईशान्य सरहद्द फौजांनीं सज्ज करण्याचा उद्योग ब्रिटिशानीं बऱ्याच वर्षांमागें सुरू केला. सिंगापूरचें ठाणें त्यांनीं अतिशय मजबूत केलें. हिंदी समुद्रांतील आरमाराची संख्या थोड्याशा प्रमाणांत वाढविली. पूर्वेकडील विजगापट्टणसारखीं बंदरें नवे धक्के बांधून दर्यावर्दी हालचालीसाठीं जास्त उपयोगी केली. हिंदुस्थानांतील लष्करी छावण्यांचीं ठाणीं पूर्वदिशेच्या रोखानें अस्तित्वांत आणली. एकदां तर असेंही वाटूं लागलें होतें कीं, मुंबईचें दर्यावर्दी महत्त्व लवकरच संपुष्टांत येणार. कराची, उखा, (भावनगरचें) बेडी अशीं काठियावाड सिंधची बंदरें व्यापारी दृष्टीनें भरांत आल्यास मुंबईची महती खालावल्याशिवाय रहाणार नाहीं. परंतु तूर्त महाराष्ट्रावरील मुंबईचें महत्व कमी झाल्यानें येणारें संकट टळलें आहे. मात्र भविष्यकाळांत हें संकट पुनः उपस्थित होणार नाहीं असें नाहीं.

निस्सीम आशावादानें पुढच्या पंचवीस वर्षांत दृष्टि फेकल्यास महाराष्ट्रांतील संस्थानांस उतरती कळा लागल्याचें दिसण्याला हरकत नाहीं. दक्षिण महाराष्ट्रांतील संस्थानांचीं अडगळ झाडली गेल्यावर महाराष्ट्राला राजकीय दृष्टीनें एकजिनसीपणा येईल हें उघड आहे. या झडतींतून निजामाचें राज्य वगळण्याचें कारण नाहीं. संस्थानें जुन्या वैभवशाली जमान्यांतील मोडक्या अलंकारासारखीं आहेत. परंपरागत म्हणून या अलंकाराचें जतन करावेसें वाटतें, पण व्यवहारांत त्याचा प्रत्यक्ष उपयोग कांहींच होत नाहीं. संस्थानें नकाशांतून पुसली गेल्यावर भाषावार प्रांतरचनेचा प्रश्न सहज सुटेल. बडोद्याची व काठियावाडी संस्थानाची इतिश्री झाल्यास गुजराथेला आजच्याहून अधिक विस्ताराचा संसार थाटण्याला अडचण उरणार नाहीं. मराठी संस्थानें, निजामशाहींतील मराठी मुलूख आणि नागपूर—वऱ्हाड या साऱ्याचें एकीकरण करून एक मोठा महाराष्ट्र पहाण्याची आकांक्षा भावी पंचवीस वर्षांतील पुढाऱ्यांच्या डोक्यांत सारखें थैमान घालीत राहील, याबद्दल संशय बाळगण्याचें कारण नाहीं. म्हैसूरचें संस्थान गेल्यास कर्नाटकाला आजच संकोच नडणार नाहीं. म्हैसूर, हैद्राबाद हीं संस्थानें मोठी म्हणून त्याचा इष्ट दिशेनें निकाल लागणें कठिण आहे खरें;परंतु जगाच्या इतर भागांत गेल्या पंचवीस वर्षांमध्यें संस्थानें,जमीनदाऱ्या यांची जी वाट लागली तीच येथेंही लागणें कालप्राप्त आहे. संस्थानांची सुल्तानशाही जीवंत रहाण्याचा काळ आतां संपला. पोर्तुगीजांनीं गिळलेला गोवाप्रांत त्यांस ओकावा लागेल, असें येथें सुचवून ठेवल्यास अनाठायी होणार नांही. संस्थानें आणि इतर वतनें ज्या विचारसरणीमुळें नामशेष होतील, ती विचारसरणी समाजसत्तावादाची आहे. ही नवी विचारसरणी लोकांमध्यें—विशेषतः तरुण पिढ्यांमध्यें सर्वत्र फैलावत आहे. राजकारणांत तिचें पर्यवसान कोणत्या रीतीनें होईल, हें सांगणें अवघड आहे. या विचारसरणीचें राजकीय रूप कसेंही बनले तरी समाजांत तिचे परिणाम चांगले घडतील, असें म्हणावें लागतें. जातवारीचें श्रेष्ठकनिष्ठत्व उपटून टाकण्याला या विचारसरणीचा उपयोग निश्चित आहे. पेशवाईपासून ब्राह्मणांनी प्रामुख्यानें व दुसऱ्या पांढरपेशांनी त्यांच्या खालोखाल अग्रेसरत्वाचा आजवर यथेच्छ उपभोग घेतला. त्या अग्रेसरत्वाला हल्लीं जोराच्या ठेंचा बसूं लागल्या आहेत. खालच्या बहुजन समाजाच्या आकांक्षा संघटनेच्या जोरावर सफल करणारे पुढारी हळू हळू इतस्ततः उदयास येत आहेत. बहुजनसमाजाला ब्राह्मण्याचें स्वतःच्या मनांतील भ्रामक वर्चस्व झुगारून देऊन ब्राह्मणच समाजसत्तावादाच्या विचारसरणीनें जागृत करीत आहेत. पुढें कर्तेपणाचा मोठेपणा कांहीं ब्राह्मणांना देखील मिळेल, पण त्यांस ब्राह्मण म्हणून दिमाख गाजवित येणार नाहीं.हल्लीं कित्येक ब्राह्मण खेड्यांतून महारांचीं कामें करूं लागले आहेत मेलेलीं गुरें नेऊन त्यांची धंदा या नात्यानें किफायतशीर विल्हेवाट ल॰

[illegible] ब्राह्मणांनी स्वीकारलेलें काम भावी स्थित्यंतराचें दर्शक आहे. कामाची महती (Dignity of labour) हिंदी जनतेला अद्यापि आकलन झालेली नाहीं. स्वरूपावरून कामाचा स्वीकार–त्याग करण्याची आमची प्रवृत्ति [illegible] काम–मग त्याचें स्वरूप कसेंही असो–म्हणूनच कामाचा आदर [illegible] लोक करूं लागतील तेव्हांच देशाला ऊर्जितावस्था येईल असें [illegible]सारखे पुढारी नेहमीं जनतेला बजावीत होते. काम झाडू-[illegible] आलें तरी तें चोख बजावण्यांत गौरव आहे, याची हिंदी जन-तेला जातवारीच्या वैषम्यामुळें इतके दिवस कल्पना नव्हती. ब्राह्मण म्हटला कीं, त्यानें कारकुनी, डॉक्टरी, वकिली, प्रोफेसरी, इंजनेरी असले रोजगार पत्करले पाहिजेत; त्यानें व्यापार कारखाने याकडे बघण्याची जरूर नाहीं; मग अगदीं खालच्या प्रतीच्या मोलमजूरीचे काबाडकष्ट तर दूरच, ही भावना ऱ्हास पावत चालली आहे. ब्रिटिशांनीं चालविलेल्या आर्थिक नागवणुकीनें श्रमजीवित्वाची कांस धरण्याला सर्वांना शिकविलें. [illegible] पांढरपेशांच्या बैठकी उठत आहेत. पांढरपेशांची बेकारी त्यांच्या परंपरादत्त मोठ्या मानाच्या चढेलपणामुळें जास्त उग्र होऊन बसली आहे. पण या परंपरेच्या मानाची हृदयांतील गांठ फोडून तिच्या [illegible] उडविण्याचेंहि काम बेकारीमार्फत घडत आहे, हें एक सुचिन्हच समजावयास पाहिजे. जन्मसिद्ध श्रेष्ठकनिष्ठतेचा सामाजिक उंचसखलपणा नाहींसा झाला; सगळा समाज एका सपाटीवर आला म्हणजे त्यांतून जे श्रेष्ठकनिष्ठभाव उत्पन्न होतील ते कामाच्या मगदुरावर अवलंबून राहतील. सारांश, महाराष्ट्रांतील आजच्या जातिनिष्ठतेचा भावी काळांत बहुतांशीं बीमोड होईल असा अंदाज आहे.

महाराष्ट्राचें राजकारण यामुळें समाजसत्तावादाच्या संस्काराचें दिसूं लागेल. समाजसत्तावादाला महाराष्ट्र ही अतिशय अनुकूल भूमि आहे. शेतकरी सरकारानेंच उपरा करून ठेवला आहे. त्यांतलाच मोठा भाग शहरांतील कारखानदारींत खपणाऱ्या कामगारांचा आहे. जमीन-दाऱ्या, इनामें, वतनें, संस्थानें हीं सारीं कलमें इतर प्रांतांच्या मानानें क्षुद्र आहेत. महाराष्ट्राच्या समाजरचनेंत या नवीन मतानें जी क्रांति अस्तित्वांत येईल ती दुसऱ्या प्रांतांना मार्गदर्शक व्हावी, असें म्हणा-वयाला हरकत नाहीं. हिंदूंतील जातवारी ऱ्हास पावल्यावर मुसलमानांच्या जात-वारीला आजेच आपले कांटे फेकून द्यावें लागतील. मुसलमानांमध्यें समाज-सत्तावादाची स्फूर्ति इतस्ततः दिसूं लागली आहे व ती फैलावत आहे. पुढील पंचवीस वर्षांत आजच्या भेदभावांना ग्रहण लागल्याशिवाय रहाणार नाहीं. या कालावधींत हिंदुस्थान देश बहुतांशीं राज्यकारभारांत स्वतंत्र व्हावा, अशी

तो:–अग, आज कितीतरी दिवसांनीं एक पेशन्ट आलाय म्हणे बाहेर.

चित्रकार:–आर. एस्. मुळगांवकर गोमंतक

चिन्हें आजच दिसत आहेत. चालू युरेपियन युद्धानें हा हिंदी स्वातंत्र्याचा दिवस आणखी जवळ येईल. हिंदी स्वातंत्र्याबरोबर हिंदी जनतेला प्रचंड कार्यें अंगीकारावी लागतील. संरक्षणासाठीं एका कवीनें म्हटल्याप्रमाणें सह्याद्रीचे रोज रोज पाय धुणाऱ्या पश्चिम सागरांत आरमार उभें राखण्याची एक जबाबदारी स्वातंत्र्यामुळें येणार आहे. या आरमाराची सिद्धता करणारे मोठाले कारखाने काठियावाडापासुन तहत कन्याकुमारीपर्यंत निघण्याचा संभव निश्चित आहे. सध्यां दर्यावर्दीपणांत मुसल्मान लोक पुढारी आहेत. एकदां भंडारी देखील दर्यावर्दीपणाच्या आघाडीवर असल्याचें इतिहास सांगतो. आरमार, लष्कर, विमानें यांच्या साहित्याचे कारखाने निघाल्यावर बेकारीचा मागमूसदेखील कांहीं वर्षें पहावयाला सांपडणार नाहीं. व्यापाराची व उद्योगधंद्याची कारखानदारी अफाट वाढावी असा अंदाज आहे. परंतु लष्कर व आरमार यांचा बराचसा बोजा महाराष्ट्राला संभाळावा लागेल व महाराष्ट्राच्या कर्तबगारीला प्रायोगानें सहजच उजळा चढेल.

महाराष्ट्राला हिंदी राजकारणांत मानाचें स्थान राहील, हें उघड आहे. तरी सुद्धां भावी महाराष्ट्रीय आजच्यासारख्या जातवारीच्या किंवा इतिहासाच्या संकुचित भावना उराशी लडिवाळपणानें खेळविणारा असणार नाहीं, हें लक्षांत ठेवणें अवश्य आहे. मराठेशाहीची स्वप्नें आजकालचा महाराष्ट्रीय पहातो, त्या स्वप्नांत रंगतो, त्यांचा अभिमानानें बकवा करतो. भावी महाराष्ट्रीय हा आपण साऱ्या देशाचे घटक आहों, याचा विसर पडूं न देतां राजकारणाचा विचार करणारा निपजेल, असा भरंवसा आहे. यामुळें आजचे राजकीय सण लोपतील. शिवाजी, रामदासांचे किंवा पेशवाईतील बाजीराव नाना फडणविसांचें माहात्म्य आजच्याप्रमाणें गाण्याचा मोह पंचवीस वर्षांनंतर महाराष्ट्रीयाला होणार नाहीं. प्रत्यहीं नवा इतिहास निर्माण करणाऱ्या कर्तबगारीनें निर्माण करणारांना गतकालीन पराक्रमाकडे नजर टाकण्याला फुरसत सांपडत नाहीं. पेशवाईत शिवाजी महाराजांचें स्मरण मराठ्यांना आजच्या इतकें नव्हतें, हें वरील विधानाचें एक प्रमाण आहे. पारतंत्र्याच्या योगानें रोजच्या रोज नवा पराक्रम दाखविण्याला वाव नाहीं, असा अनुभव आला कीं, मनुष्य गतकाळाच्या पराक्रमांत डुंबण्याची तत्परता दाखवितो. ब्रिटिशांनीं लादलेल्या पारतंत्र्याचा एक परिणाम शिवाजी–बाजीरावाचे पोवाडे गाण्यांत आजवर दिसला. तो परिणाम पंचवीस वर्षांनीं हिंदी राष्ट्र स्वतंत्र झाल्यावर शिल्लक उरण्याचें भय नाहीं. ऐतिहासिक मराठ्यांबद्दल बंगाल्यांना तिटकारा वाटतो. १९०६ सालीं बंगालमध्यें शिवाजीउत्सव साजरा करण्यासाठीं कै. टिळक गेले असतां त्यांना नव्या राजकीय परिभाषेंत शिवाजीच्या कामगिरीचें रहस्य सांगावें लागले. 'शिवाजी हा मुसल्मानांचा शत्रु नव्हता, तर मुसल्मांच्या निमित्तानें जो राजकीय जुलूम तेव्हां घडत होता त्याचा तो शत्रु होता' असें टिळकांनीं बंगाली श्रोतृसमाजाला सांगितलें. टिळकांच्या मागून त्यांच्या राजकारणावर वारसा हक्क सांगणारीं कांहीं माणसें मुसलमान जातीचें शत्रुत्व व्यक्त करण्यासाठीं शिवाजीबाजीरावाच्या शौर्याच्या कथा आवेशाच्या वक्तृत्वानें बोलत असतात. चालू उदयोन्मुख पिढीच्या मनोवृत्तीकडे पाहिल्यास भावी काळांत हा इतिहासाचा भलता अभिमान टिकणार नाहीं, अशी उमेद बाळगण्याला जागा आहे. नव्या पिढीच्या मनोवृत्तीला मार्गदर्शक होणारें शास्त्रशुद्ध इतिहास लेखन भावी काळांत होईल, असा तर्क करण्याला आज देखील भरपूर साधनें आहेत.

महाराष्ट्राचें राजकीय व्यक्तित्व पंचवीस वर्षांनीं कसें दिसेल, याची थोडीशी कल्पना वरील त्रोटक विवेचनाच्या आधारें करून घेतां येईल. त्या व्यक्तित्वांत धर्म, जात, कुल, भौगोलिक अभिमान, इतिहास परंपरा, इत्यादि गोष्टींचें प्राबल्य आढळणार नाहीं. महाराष्ट्राच्या आज दिसणाऱ्या चिरफळ्या सांधून सामाजिक एकजिनसीपणा आणण्याची राष्ट्रहितासाठीं साहाजिकच त्या व्यक्तित्वामध्यें तीव्र ओढ राहील. सध्यां क्रियेकांमध्यें फासिस्ट आणि कम्युनिस्ट यांच्या प्रमाणें विशिष्ट वर्गाचें वर्चस्व होण्यासंबंधी डोहाळे दिसतात; पण या दोन्हीच्या मधला समाजसत्तावाद (सोशालिझम.) आपला प्रभाव गाजवील व समाजाच्या संघटनेला बाधणारीं अनेकविध अभिमानी प्रकरणें नष्ट करील, अशी आजची लक्षणें आहेत. सामाजिक विषमता नाहींशी झाल्यावर राजकीय विचाराची गति आजच्या सारखी संकुचित, मंद व अनिश्चित रहाण्याचें कारण नाहीं. जातीच्या, धर्माच्या, कुलाच्या, व वतनदारीच्या वगैरे नजरेची धाव अडविणाऱ्या भिंती जमीनदोस्त झाल्यावर ती नजर अतिदूरची विशाल क्षितिजें एका कटाक्षांत गांठूं शकेल व वर निर्देशिलेले डोहाळे खोट्या किंवा उसन्या पोटदुखीसारखें उपहासास्पद व निष्फळ ठरतील. वरील विवेचनांत स्त्रियांसंबंधीं निराळा उहापोह केलेला नाहीं. स्त्रिया पुरुषांहून जास्त पुराणमताभिमानी समजल्या जातात व ते कांहीं अंशीं खरें आहे. परंतु शिक्षणाचा प्रसार व चालू विचारसरणीच्या आंदोलनाचा संस्कार या दोन कारणामुळें त्यांच्या मनोरचनेंत क्रांति होईल व ती एकंदर राष्ट्राच्या राजकीय कर्तबगारीला पोषक ठरेल, हें निवेदन करण्याला विशेष भविष्यज्ञतेची आवश्यकता नाहीं. महाराष्ट्राचें राजकीय भवितव्य उज्ज्वल, भव्य, निर्दोष व सगळ्या हिंदी जनतेच्या राजकीय उर्जितावस्थेला अनन्यसाधारणपणें वेग पुरविणारें होईल. ही स्थिति पुढच्या पंचवीस वर्षांतच येईल, असें म्हणवत नाहीं पण स्थितींचा भक्कम पाया सदर कालावधींत भरला जावा, हें खास.

फोटोग्राफी:

कॅमेरे, प्रोजेक्टर्स, प्लेटस्, फिल्म्स्, इत्यादि. डेव्हलपिंग प्रिंटींग, एन्लार्जमेंट व सर्व तऱ्हेचे रिपेअरिंगचे काम आम्ही करून देतो.

—दत्त आणि कंपनी—

फोटोग्राफीक डीलर्स, रानडे रोड, दादर.

श्री. ना. गो. चापेकर

दीर्घ विचारांतीं माझें असें स्पष्ट मत बनलें आहे कीं, येत्या पंचवीस वर्षाअखेर महाराष्ट्र इतर मोठ्या प्रांताच्या बरोबरीनेंच राहील—मागें पडणार नाहीं किंवा टिळकांच्या हयातींतील अग्रपूजेचा मानहि त्याला मिळणार नाहीं.

प्रस्ताव :—'पंचवीस वर्षानंतरचा महाराष्ट्र' या विषयाचें विवे- [illegible] करणें धोक्याचें असलें तथापि ठोकळ [illegible] प्रश्न अनुमानें बांधता येणार नाहींत असें [illegible] विचार करतां प्रथम महाराष्ट्राच्या सद्यः स्थितीची यथार्थ [illegible] घेतली पाहिजे. महाराष्ट्राच्या सांप्रतच्या परिस्थितिबद्दल [illegible] पत्रांतून चर्चा झाली तींत 'महाराष्ट्र सर्वच बाजूंनी [illegible] आहे' येथपासून 'कोण म्हणतो महाराष्ट्र मागें पडला [illegible] महाराष्ट्र तर आज आघाडीवरच आहे !' अशा भरमसाट [illegible] परस्पर विरुद्ध भूमिका घेतल्या गेल्या. तेव्हां सांप्रतची [illegible] परिस्थिति तरी खरोखर काय आहे ? आम्ही खरोखर मागें [illegible] अग्रभागीं तळपत आहों ? मला वाटतें या दोन्ही भूमिका [illegible] आत्यंतिक स्वरूपाच्या आहेत. मला असे निश्चित वाटतें [illegible] तुलनेनें विचार केला तर महाराष्ट्र राष्ट्रीय लढयाचें [illegible] विधायक कार्याचे दृष्टीनें काय इतर मोठ्या प्रांतांचे [illegible] पण नाहीं. सन १९२० सालापासून हिंदुस्थानांत जें [illegible] आहे त्यामध्यें सर्व क्षेत्रांतून महाराष्ट्रानें (तो मागें [illegible] असेल तरी) इतर कोणत्याही प्रांताचे बरोबरीनें भाग [illegible] आपल्या कामगिरीचा गाजावाजा त्यानें केला नाहीं, [illegible] असा अखिल भारतीय तोलाचा पुढारी लाभला नाहीं [illegible] असें भासतें. परंतु खरी परिस्थिति तशी नसल्या- [illegible] कारण नाहीं.

[illegible] पुढें कां होता ?:—आतां आपण पूर्वी महाराष्ट्र सर्व [illegible] राहिला त्याची कारणमीमांसा पाहूं. ज्या दोन [illegible] राष्ट्रीय सभेच्या स्थापनेपासून तो टिळकांच्या मृत्यु- [illegible] हिंदी प्रांतामध्यें अग्रेसरत्व प्राप्त झालें त्या [illegible] (१) महाराष्ट्राला लाभलेली रानडे गोखले— [illegible] अखिल भारतीय पुढाऱ्यांची अखंड परंपरा (२) राजकीय संघटणा व जागृति दृष्ट्या एका बंगालखेरीज इतर [illegible] त्याच्या उलट आज स्थिति आहे. आज पंजाब [illegible], गुजराथ, मद्रास, फार काय परंतु सरहद्दप्रांताचीहि गोष्ट [illegible] १९२० सालीं सुरू झालेल्या क्रांतियुगानें सर्वांची सुस्ती आणि [illegible] जणूं यक्षिणीच्या कांडीप्रमाणें झटकून टाकली असून त्यांमध्यें राजकीय व सामाजिक क्रांतिवादाची दुंदुभि अधिक जोरानें कोण फुंकतो [illegible] जणूं चढाओढच लागून राहिली आहे ! लो. टिळकांच्या पूर्वी [illegible] एक बंगाल वजा जातां याच्या अगदीं उलट स्थिती होती [illegible] म्हणून महाराष्ट्राला आपोआप अग्रस्थान मिळालें. या अनुकूल पार्श्वभूमीला लोकमान्य टिळकांसारख्या थोर पुढाऱ्याची जोड मिळाल्यामुळें दुधांत साखर पडून महाराष्ट्राकडे सर्व देशाचें पुढारीपण न मागतां आलें व तें टिळकांच्या हयातीपर्यंत बिनविरोध टिकलें. परंतु टिळकांच्या मृत्यूनंतर अगदीं उलट परिस्थिति प्राप्त झाली. एक तर टिळकांच्या पश्चात तसा थोर पुढारी न मिळाल्यामुळें महाराष्ट्र एकदम पोरका झाला आणि गुजराथला महात्मा गांधी, युक्तप्रांताला मोतीलाल नेहरू, बिहारला राजेंद्रबाबू तर मद्रासला मिसेस ॲनीबेझंट अशांसारखे पहिल्या दर्जाचे राजकीय दृष्टी देणारे पुढारी लाभले व त्या त्या प्रांतांतील जनतेनें क्रांति मोहिमेंत अत्यंत हिरीरीनें भाग घेतला. यामुळें अर्थात काहीं काळ महाराष्ट्र मागें पडल्याचा भास झाला. तथापि तो नुसता भासच होता. कारण लोकमान्य गेले तरी त्यांनीं निर्माण केलेली शिष्य परंपरा (ती पुढें गांधी गट व टिळक गट यांत पांगली असली तरी) महाराष्ट्राच्या उपप्रांतातूनच काय परंतु जिल्हा जिल्ह्यांतून व तालुक्या तालुक्यांतून आपापल्या दृष्टीकोनानें पूर्वी इतक्याच निस्वार्थीपणें सतत कार्य करीतच होती. व त्यामुळें प्रत्यक्ष आघाडीवरील सत्याग्रह युद्धांत अगर नेहमींच्या विधायक कामगिरी क्षेत्रांत महाराष्ट्र कोणाही प्रांताच्या मागें पडला नाहीं. सन १९३०—३२ च्या स्वातंत्र्य युद्धाच्या इतिहासावरून ही गोष्ट अगदीं आंकड्यानिशीं सिद्ध करतां येईल.

पंचवीस वर्षा अखेर :—मग आतां पंचवीस वर्षाअखेर महाराष्ट्र कसा राहील ? दीर्घ विचारांतील माझें असें स्पष्ट मत बनलें आहे कीं, येत्या पंचवीस वर्षाअखेर महाराष्ट्र इतर मोठ्या प्रांताच्या बरोबरीनेंच राहील—मागें पडणार नाहीं किंवा टिळकांच्या हयातींतील अग्रपूजेचा मानहि त्याला मिळणार नाहीं. आणि हा अग्रपूजेचा मान मिळणार नसला तर मला त्याबद्दल मुळींच खंत वाटणार नाहीं. एका कुटुंबांतील सज्ञान झालेल्या दहा भावांमध्यें एक भाऊ कर्तबगार निघून बाकीचे आळशी निघाल्यामुळें त्याला अग्रपूजेचा मान मिळाला तरी त्या कुटुंबाच्या दृष्टीनें त्या कुटुंबाचा दर्जा खचित स्पृहणीय ठरत नाहीं; त्या ऐवजी जर ते सर्व किंवा त्यापैकीं बहुतेक भाऊ तसेच कर्तबगार निघते तर जरी त्या एकाच भावाची कर्तबगारी उठून न दिसली व अर्थात त्याला अग्रपूजेचा मान न मिळाला तरी त्या कुटुंबाला जो स्पृहणीय दर्जा मिळेल तो महत्वाचा नाहीं काय ? थेट या दुसऱ्या प्रकारच्या कुटुंबाप्रमाणें आज भारतवर्षांतील प्रांतांची मोठी स्पृहणीय स्थिति असून त्यामुळेंच हिंदुस्थानानें सर्व जगाला आपल्याकडे कुतुहलाऐवजीं आदरानें बघावयाला लावलें आहे. अर्थात अशा स्थितींत सर्व हिंदी प्रांत सारख्याच जोमानें पुढें आल्यामुळें आपल्याला अग्रपूजेचा मान मिळणार नसल्याबद्दल महाराष्ट्राला विषादा ऐवजी उलट साभिमान आनंदच वाटला पाहिजे.

लोकसंघटणेची रूढी:—या ठिकाणीं गेल्या पिढीच्या नोकरी वृत्तीमुळें महाराष्ट्रीय समाज विघटनेला मदत होऊन महाराष्ट्रीय समाज पठाण, मारवाडी, बोहरी इ. परप्रांतियांचे हुकमतीखालीं कसा सहजगत्या गेला त्याची मीमांसा करणें नव महाराष्ट्राला बोधप्रद ठरणार असल्यामुळें ती येथें थोडक्यांत करतो. अव्वल इंग्रजींत हुशार व इंग्रजी शिकलेल्या लोकांचा इतर सर्व प्रांतांप्रमाणें महाराष्ट्रांतही तुटवडाच असल्यामुळें महाराष्ट्रांत बहुतेक पांढरपेशा वर्ग शिक्षण झाल्यानंतर एकदम नोकरींत किंवा वकिली, डॉक्टरीसारख्या शहरी पेशांत गुरफटला आणि त्याचा परिणाम साहाजिकच शेती प्रधान असलेल्या महाराष्ट्रीय समाजावर होऊन तो अगदीं विस्कळीत होऊन गेला. अव्वल इंग्रजी पूर्वी हा सर्व पांढरपेशा समाज आपापल्या गांवातच राहून शेती व इतर छोट्या धंद्यातच राबत असतांना गांवांतील बहुजन समाजाशीं तो सहज एकरूप होत होता. कारण आर्थिकदृष्ट्या तो सुखी असला तरी मनुष्य बळाचे दृष्टीनें त्याला गांवांतील बहुजन समाजावरच अवलंबून राहणें भाग होतें आणि त्याची प्रतिष्ठा गाजविण्याला अन्य साधनें (आजच्या शहरीं साधनासारखीं) नसल्यामुळें त्या गांवच्याच सामाजिक उत्सवांत आणि जत्रा समारंभांत मिसळून जाणें भाग पडत होतें. त्यामुळें अज्ञान बहुजन समाजाचा जणूं पहारेकरी म्हणून हा बुद्धिमान व पांढरपेशा वर्ग आपल्या गांवातील लोकांशीं समरस झालेला होता. परंतु अव्वल इंग्रजींत नोकरींत शिरल्यानें पांढरपेशावर्ग इतरांशीं तुटकपणानें वागूं लागला. व्यापारी गुजरार्थेत असा तुटकपणा उत्पन्न होण्याचें विशेष कारण नव्हतें. व्यापाऱ्याला दुसऱ्याशीं तुटकपणानें वागून चालत नाहीं. ह्यामुळें व इतर कारणामुळें महाराष्ट्राचा ल्हान मोठा व्यापार परप्रांतीयांच्या हातांत गेला. एवढें नव्हें तर गेल्या दहा वर्षांचा इतिहास पाहिला तर असें दिसून येऊं लागलें आहे कीं, आमच्या राजकीय जीवनाची लगामही ते आपल्या हातीं घेऊं पहात आहेत. गुजरायनें राजकारणांत उडी घेईपर्यंत या गुजराथी व्यापाऱ्यांना; व मुस्लीम लीगचे वारे लागले नव्हतें तोंपर्यंत बोहरी मेमण लोकांना; महाराष्ट्रांत एकं एक व्यापाराशिवाय दुसरा कांहीं स्वार्थ नव्हता. परंतु आतां त्यांच्यांत व्यापाराचे व पैशाचे जोरावर राजकीय आक्रमणाची लालसा निर्माण झाल्याचा चांगलाच संशय येऊं लागला आहे. याला पायबंद घालावयाचा असेल तर जरूर तेवढेंच पुस्तकी शिक्षण व पुढें धंदे व व्यापारी शिक्षण घेऊन महाराष्ट्रीय तरुणांनीं महाराष्ट्रांतील सर्व नाक्याच्या जागा पुन्हा हस्तगत केल्या पाहिजेत आणि बहुजन समाजाशीं गेल्या पिढींतील नोकरी पेशाच्या पांढरपेशाप्रमाणें तुच्छतेनें व तुटकपणें न वागतां समरस होऊन गेलें पाहिजे. महाराष्ट्रांत प्रांतीय लोक आपली हरहुन्नर घेऊन आले तर मला नकोत असें नाहीं परंतु इंग्रजांप्रमाणें प्रथम तागडी—मग त्याच्या रक्षणाकरितां तरवार आणि शेवटीं राजवटीचें निशाण फडकविण्याच्या महत्वाकांक्षेनें परप्रांतीय लोक अद्याप पुरें प्रेरित झाले नाहींत तोंच आपण 'सावधान' राहून नोकरी ऐवजीं व्यापार उदीमाचीच कास आतां निश्चयानें धरली पाहिजे. या योगानें स्वावलंबन वाढेल आणि बेकारी तर नष्ट होईलच. परंतु विशेष महत्वाची गोष्ट म्हणजे गांवगन्ना मार्गदर्शकत्वाचा दुवाच तुटल्यामुळें एक प्रकारें विस्कळीत व म्हणून पंगू झालेल्या बहुजन समाजाला पुन्हा घरचा मार्गदर्शक लाभेल आणि महाराष्ट्रीय समाज संवर्धनेला पुन्हां स्थिर पायावर सुरवात होईल.

संस्कृतिचा बाऊ करूं नका:—आपण नेहमी 'आमच्या भारतवर्षाची संस्कृति' आमची 'महाराष्ट्रीय संस्कृति' असे शब्दप्रयोग नेहमी ऐकतों (आणि हिंदुमहासभेच्या चढाईचे धोरणापासून आतां तर ते जोरजोरानें ऐकूं येऊं लागले आहेत) परंतु 'संस्कृति'चा खरा अर्थ फारसा कोणीं समजून न घेतल्याकारणानें 'धड जुनें राखवत नाहीं आणि धड नवें घेण्याचें धाडस होत नाहीं' अशा घोटाळलेल्या परिस्थितींत बहुजन समाज सध्यां जो पडला आहे त्यांतून त्याची मुक्तता त्वरीत केली गेली पाहिजे. 'संस्कृति'चा साधा बालबोध अर्थ असा कीं त्या त्या परिस्थितींत योग्या योग्यतेचा विचार करून समाजधुरीणांनीं आचरणांत आणलेला आचारधर्म म्हणजे संस्कृति. महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥ या वचनाचा तरी दुसरा काय अर्थ होतो तेव्हां नव्या महाराष्ट्रानें नव्या यंत्र व उद्योग युगाला साजेसा आचारधर्म स्वीकारला म्हणून त्यानें 'संस्कृति बुडाली' 'धर्म बुडाला' असें कोणी कितीही ओरडलें तरी तिकडे लक्ष न देतां नव्या पिढीच्या परिस्थितीला साजेसा आचारधर्म खुशालें चालू ठेवावा. 'आमची दोन हजार वर्षांची जुनी संस्कृति' या शब्दप्रयोगांतील खरा अर्थ लक्षणार्थानेंच घ्यावयाचा असून त्याबद्दल उगाच शब्दच्छल वाढविणें शहाणपणाचें होणार नाहीं. संस्कृति ही शतकाशतकानें तर काय परंतु पिढीपिढीनेंही बदलत असतें आणि त्यांतही १९२० पासूनचा काळ हा हिंदुस्थानांत क्रांतिकारक ठरण्या इतका घडामोडीचा ठरणार असल्यामुळें नव्या महाराष्ट्रानें आपला आचारधर्म नव्या आर्थिक व सामाजिक धोरणाशीं सुसंगत ठेवतांना मागेंपुढें पहाण्याचें मुळींच कारण असो. नवा महाराष्ट्र आतां नोकरीच्या जाळ्यांतून सुटून व्यापार लागलेला पाहून नव्या महाराष्ट्रासंबंधीच्या माझ्या आशा पंचवीस वर्षांत अखेर फलद्रूप होणार याबद्दल आतां मला शंका नाहीं. चिकाटी, नेकी आणि अंगमेहनत यांचे स्वागत करून महाराष्ट्रीय तरुण महाराष्ट्राचें सार्थ करण्याला येत्या पंचवीस वर्षांत अहमहमिकेनें पुढें येतील अशी मला आशा आहे.

सामार पोंच.

गिरगांवांतील सुप्रसिद्ध पेंटर श्री. के. आठल्ये आणि कं. खास ज्योत्स्नेसाठीं तयार केलेलें एक कॅलेंडर आम्हांला भेटीदाखल दिलें आहे. कॅलेंडर फारच आकर्षक असून उपयुक्तहि पण आहे. कॅ. मागणीप्रमाणें ही कंपनी पुरवठा करते. या कंपनीनें तयार केलेल्या कॅलेंडरांत एक प्रकारचें मनोहारी नाविन्य आढळून येतें.

संपादक

फटाके, खाऊ

करंज्या, लाडू; सुट्टी

जॉर्जेटचें पातळ; ओवाळणी

सुटसू, घड्याळ

यांची दिवाळी
अन्
त्याचें दिवाळें

इरकली लुगडें

दिवाळें !

चित्रकार:—वसंत कानिटकर पुणें

ती—लाडके, पैशासाठीं कां लग्न केलं तुझ्याशीं ? पैसा दुःखाचं आगर. दारिद्र्यांत नंदनवन आहे.
ती—हो कां ? मग गडे आपल्या सुखाला आतां सीमा नाहीं. कालच बाबांचं दिवाळं निघालं !

श्री. लक्ष्मणराव किर्लोस्कर

'अनुभवाचा पाठिंबा नसतांना केवळ चार लोकांचा पैसा हातीं आला आहे म्हणून तो मोठमोठ्या इमारतींत अगर यंत्रसामग्रींत गुंतवून मग चालू भांडवलाभावीं अगर अनुभव कोता पडल्यामुळें प्रामाणिक परंतु अव्यवहार्य चालकांनीं सार्वजनिक कंपन्या बुडण्याला कारणीभूत होऊन महाराष्ट्राचे औद्योगिक प्रगतीचे मार्गांत मोठीच धोंड वाढून ठेविली आहे.'

पंचवीस वर्षानंतरचा महाराष्ट्र या संबंधीचे चित्र रंगवावयाचे झालें तर मला फक्त औद्योगिक व व्यापार विषयक बाबींपुरतेंच क्षेत्र मर्यादित करावें लागणार आहे. कारण माझा गेल्या अर्ध्या शतकाचा अनुभव या बाबतीत उपयोगी पडण्यासारखा आहे तो वरील दोन बाबींपुरताच. इतर राजकीय, सामाजिक इत्यादि दुसऱ्या बाजूंसंबंधें मी विचारही फारसा केला नाहीं व मला अनुभवही नाहीं.

औद्योगिक बाबींसंबंधें महाराष्ट्राच्या भवितव्याचा विचार करण्यापूर्वी या बाबत पूर्वीच्या अनुभवाचा आढावा घेऊं. आपल्या मराठे लोकांत उद्योगधंद्याची वाढ व्हावी तशी न होण्याला मुख्य दोन गोष्टी कारणीभूत झाल्या आहेत. पहिली अंग मोडून काम करणाऱ्या उद्योगी माणसासंबंधीं समाजाची उदासीनता नव्हे तर हेटाळणीची वृत्ति, आणि दुसरें व्यावहारीक शहाणपणाची व प्रामाणिकपणाची कमतरता. यापैकीं पहिला अपुरेपणा आतां बराच कमी झाला असला तरी तो अजूनही आम्हांला नडतोच आहे. फार पूर्वीच्या गोष्टी सोडूं. १९२४ सालची गोष्ट पहा. किर्लोस्कर कारखान्यांत कॉलेज शिक्षणाइतके शिक्षण झालेले तरुण अॅप्रेंटीस म्हणून घ्यावयाचे व पुढें ते शिकून तयार होतील तेव्हां त्यांना कारखान्यांत अधिकाराच्या जागा देण्याचें आम्ही योजिलें व त्याप्रमाणें पुण्याच्या एका कॉलेजांत त्या संबंधें नोटीसही लावली. परंतु तत्संबंधींच्या नोटीशीमध्यें पहिल्या कलमांत 'कारखान्यांत हातानें काम करावें लागणार' ही गोष्ट नमूद केली असल्यामुळें, या संधीचा फायदा घेण्यास एकही तरुण पुढें आला नाहीं! टिळक विद्यापीठाची पदवी परीक्षा पास झालेली सात असामींची एक तुकडी मात्र आली. कॉलेज तरुणांना या संधीचा फायदा घेण्याची आतुरता कां लागली नाहीं! एक तर आंग मोडून आठ तास काबाडकष्ट करण्याचें त्यांना संकट वाटलें व दुसरें मुख्य म्हणजे सामाजिक हेटाळणीला ते भ्याले! कारकुनी–मास्तरकी तुटपुंज्या प्राप्तीची आणि वरिष्ठांकडून पाणउतारा होणारी असली तरी तीच सन्मान्य समजली जाई आणि इतरांची हेटाळणी होई. या सामाजिक हेटाळणीनें माझा किती पाठपुरावा केला त्याची या पिढीला कल्पनाही येणार नाहीं! बेळगांवांतून Dirty man म्हणून १९०९ सालीं माझी उचलबांगडी करण्यांत मोठमोठ्या पदवीधर प्रतिष्ठितांनी पुढाकार घेतला याचें कांहींना आश्चर्य वाटेल! परंतु माझ्या विवाहानंतर 'चांगली नोकरी धरावयाचें सोडून हे घिसाड्याचे डोहाळे यांना कुठले सुचले बाई!' असें म्हणून माझ्या धंदे व्यवसायाचा तिटकारा बोलून दाखविल्याशिवाय खुद्द माझ्या सासुबाईनां राहवलें नाहीं! मी मुंबईच्या व्हि. जे. टी. इन्स्टिटयूटमध्यें १८८७ सालीं ड्रॉईंग मास्तरची नोकरी करीत असतां फावल्या वेळांत हौशीनें वर्कशॉपमध्यें काम करण्याचा घाणेरडा उपद्व्याप करतो म्हणून मला अक्षरशः वाळींत टाकल्याशिवाय माझ्या बरोबरीच्या शिक्षकांच्या मनांतील खुमखुम जिरली नाहीं! अर्थात् या पूर्वीच्या गोष्टी आहेत आणि आज त्या निदान शहरांतून तरी बहुतेक नष्ट झाल्या असल्यामुळें औद्योगिक बाबतींत महाराष्ट्राच्या तरुण पिढीपुढें उज्वल भविष्यकाळ निश्चित वाढून ठेवला आहे. परंतु दुसऱ्या म्हणजे व्यावहारीक शहाणपणा व भागीदारींतला प्रामाणिकपणा या बाबतींत तितकी आशादायक परिस्थिति अद्यापही आलेली दिसत नाहीं. जाणूनबुजून अप्रामाणिक बुद्धीनें नवीन धंदे–योजना, साध्याभोळ्या पैसेवाल्यांच्या गळ्यांत घातल्या जातात आणि त्यांना सफाई करण्यांत येते. या गोष्टीचें मला दुःख वाटलें तरी त्याची मला फारशी फिकीर वाटत नाहीं. कारण 'गांव तेथे गटार' न्यायानें अशा लफंगे लोकांचे पीक सर्वच देशांतून सर्वकाळीं येतें. तेव्हां महाराष्ट्रच तेवढा याला जबाबदार आहे म्हणून कष्टी होण्याचें कारण नाहीं. परंतु अनुभवाचा पाठिंबा नसताना केवळ चार लोकांचा पैसा हातीं आला आहे म्हणून तो मोठमोठ्या इमारतींत अगर यंत्रसामुग्रींत गुंतवून मग चालू भांडवलाभावीं, अगर अनुभव कोता पडल्यामुळें प्रामाणिक परंतु अव्यवहार्य चालकांनीं सार्वजनिक कंपन्या बुडण्याला कारणीभूत होऊन महाराष्ट्राचे औद्योगिक प्रगतीचें मार्गांत मोठीच धोंड वाढून ठेविली आहे. त्यांच्या हातून कंपन्या बुडल्या यानेंही मला दुःख वाटलें नसतें. दहा प्रयत्न किती काळजीपूर्वक केले तरी त्यांतले पांच फसणारच. मला विशेष दुःख होतें तें असें कीं या बुडालेल्या कंपन्यापासून आम्ही अद्याप घ्यावा तेवढा बोध घेतलेला नाहीं. महाराष्ट्राच्या तरुण पिढीला औद्योगिक बाबतींत गोडी लागली आहे ही आनंदाची गोष्ट आहे. परंतु आपल्या संकल्पित धंद्याच्या पाठीमागें शास्त्रशुद्ध योजना, पुरेसा अनुभव, किमान सामग्रीची निश्चिती आणि लहान प्रमाणांतून अनुभवाचे टक्केटोणपे खात सोसाव्या लागणांऱ्या दगदगीच्या

भट्टींतूनच यशाचा मार्ग आक्रमण्याची तयारी या चार कोलदांड्याचा तिनें आदरपूर्वक स्वीकार केला पाहिजे. एवढी काळजी घेतली कीं मग बुद्धिमत्ता आणि कष्ट करण्याची तयारी या महाराष्ट्रीय वैशिष्ट्यामुळें नवीन पिढींतील मराठे पंचवीस वर्षांअखेर औद्योगिक बाबतींत हिंदुस्थानांतील कोणत्याही प्रांताला खचित हार जाणार नाहींत.

परंतु फक्त यशस्वी कारखानदार होऊन या चढाओढीच्या युगांत मुळींच निभाव लागत नाहीं. तर यशस्वी कारखानदारी बरोबरच यशस्वी दुकानदारीही साध्य करून घ्यावी लागते. किंबहुना धंदा यशस्वी होण्याची ७५ टक्के सामग्री उत्कृष्ट विक्री–संघटन–शाखेवरच अवलंबून असते. या बाबतींत महाराष्ट्रीयांनी नुकती कुठें प्रगति सुरू केली असली तरी अद्याप मोठी मजल मारावयाची आहे ही गोष्ट नवीन पिढीनें जरूर ध्यानांत धरावी. यशस्वी विक्रेत्याला एकलकोंडेपणा, फाजील मानापमानाच्या कल्पना आणि एकांडे शिलेदारी हीं सर्व बाबडीं असून महाराष्ट्रीय स्वभावाचीं हीं वैशिष्ट्यें अजूनहि आम्हांला नडत आहेत. तथापि तरुण पिढी कारखानदारींप्रमाणें व्यापारांतही (विक्रयं) आतां जोरांत पडत असल्यामुळें प्रत्यक्ष अनुभवानें टक्केटोणपे खाऊन आणखी २५ वर्षांनीं यशस्वी कारखानदार व उत्कृष्ट विक्रेते ठरतील अशी मला पूर्ण खात्री वाटते.

असो. आतां औद्योगिक दृष्टीनें महाराष्ट्राच्या सामग्रीचा विचार करूं. खनीज संपत्तीच्या दृष्टीनें महाराष्ट्र दरिद्री आहे असें म्हटलें जातें ते बऱ्याच अंशी बरोबर असले तरी आम्हाला अगदींच निराश होण्याचें कारण नाहीं. मोठे उद्योगधंदे यशस्वी होण्याला मुख्यतः तीन गोष्टींची जरूर लागते. त्या म्हणजे मुबलक पाणी, मुबलक जळण (Fuel) व मुबलक स्वस्त शक्ति. (Energy) या तिहींपैकीं पहिली व तिसरीचीं सामग्री महाराष्ट्रांत भरपूर आहे. मुळशीच्या धरणासारखी दोन चार प्रचंड धरणे देशावर व छोटीछोटी शेंकडों धरणें कोंकणच्या दऱ्या-खोऱ्यांत बांधून मुबलक पाणी व स्वस्त विद्युत शक्ति आपणाला हवी तेवढी उपलब्ध होईल. परंतु मधली बाब म्हणजे जळणाकरतां जरूर असलेला दगडी कोळसा महाराष्ट्रांत अद्याप कोठेही उपलब्ध झालेला नाहीं व होण्याची आशाही नाहीं. त्या दृष्टीनें पहिल्या प्रतीच्या धंद्याच्या बाबतींत महाराष्ट्र स्वयंपूर्ण आहे असें म्हणता येणार नाहीं. पहिल्या प्रतीच्या उद्योगधंद्यांना आणखी लागणारी सामग्री• म्हणजे आयर्न–ओअर (खनीज स्थितीतील लोखंड) व अल्युमीनियम ओअर. या पैकीं अल्युमिनियम ओअर (बॉक्साइट) कोल्हापूर व कोंकण प्रांतांत भरपूर प्रमाणांत आहे. परंतु लोखंड मात्र तितके विपूल नाहीं. दक्षिण वेंगुर्ला (रेडी, शिरोडा भाग) व गोमांतक यांत खनीज लोखंडाच्या छोटया खाणी फायदेशीर रीतीनें चालवितां येतील. आधुनिक उद्योगधंद्यांना पोलाद व त्याच्या खालोखाल अल्युमिनियम या जरूर असणाऱ्या दोन धातूंपैकीं अल्युमिनियमला जळण फारच कमी लागत असल्यामुळें व त्याची खनीज स्वरूपांतील उत्पत्ती भरपूर प्रमाणांत होण्यासारखी असल्यामुळें अल्युमिनियमच्या बाबतींत महाराष्ट्राचे भवितव्य अत्यंत उज्वल आहे. परंतु लोखंड व पोलादाबद्दल असें म्हणतां यावयाचें नाहीं. एकतर कच्चे लोखंड आपल्याकडे जरूर तेवढ्या मोठ्या प्रमाणांत उपलब्ध नाहीं व दुसरें मुख्य म्हणजे त्यापासून पक्का माल (पोलाद इत्यादि) करावयास लागणाऱ्या दगडी कोळशाचा आपल्याकडे मुळींच पत्ता नाहीं. अशा स्थितींत लोखंडाची पैदास आपल्याकडे दुय्यम धंदा म्हणूनच राहणार. महाराष्ट्राच्या खनीज संपत्तीबद्दल पद्धतशीर पाहाणी केली तर आणखी कांहीं खनीज द्रव्यांचा शोध लागणार नाहीं असें नाहीं. तथापि एकंदरींत अल्युमिनियमशिवाय इतर दुसऱ्या कोणत्याही खनीज संपत्तीत भविष्य काळात महाराष्ट्राला अग्रस्थान मिळण्याचा संभव दिसत नाहीं.

परंतु एवढ्यानें निराश होण्याचे कारण नाहीं. खनीज धातू व त्यावर अवलंबून असणाऱ्या पोलादाच्या धंद्यासारखे मुख्य धंदे या बाबतींत महाराष्ट्र मागें पडणार असला तरी जहाजें बांधण्याच्या अत्यंत महत्वाच्या धंद्याच्या बाबतींत मात्र महाराष्ट्राला पुष्कळच वाव मिळणार आहे. या धंद्याचें वाढीला अवश्य असणारा उत्कृष्ट बंदरांनीं युक्त असा समुद्र किनारा पूर्व बंगाल व मलबार खेरीज महाराष्ट्राशिवाय इतर कोणत्याही प्रांताला उपलब्ध नाहीं.

शिवाय या धंद्याला बिगार काम करणाऱ्या सामान्य मजूरापेक्षां कारागीर मजुरांचीच मुख्यत्वें मदत लागते. त्या बाबतींत कोंकणांतील चलाख, बुद्धिवान व मेहनती कामगार वर्ग अत्यंत उपयुक्त ठरणार असून या जहाजे बांधण्याच्या धंद्याकडे तरुण महाराष्ट्रानें अवश्य लक्ष पुरविले पाहिजे. जहाजें बांधण्याच्या धंद्याशिवाय मच्छीमारीच्या व नौकानयनाच्या धंद्यातही इतर कोणत्याही समुद्र संनिध प्रांताइतकी महाराष्ट्राल खचित प्रगती करतां येईल. औद्योगिक प्रगतीच्या बाबतींत भांडवल व कच्चा माल-यांच्या इतकीच हुशार व अंगमेहनती मजुरांचीही आवश्यकता लागते. या दृष्टीनें विशेषतः कोंकण प्रांतांतील मजुरांची बरोबरी करणें हिंदुस्तांनातील कोणत्याही प्रांतांतील मजुरांना जड जाईल असें मला वाटतें. आणि या एका सामुग्रीच्या जोरावर पोलादासारखा पक्का माल बाहेर प्रांतांतून आणूनही उपधंदे (सबसिडियरी इंडस्ट्रीज) चालवण्याच्या चढाओढींत महाराष्ट्र मागें पडणार नाहीं. मात्र या करतां उत्कृष्ट बँकिंग सिस्टिमची आवश्यकता असून या अत्यंत महत्त्वाच्या बाबीकडेंही महाराष्ट्रीय.तरुण पिढीनें अवश्य लक्ष पुरवावे.

शेवटीं तरुण महाराष्ट्राला मला एका गुरुकिल्लीची जाणीव करून द्यावयाची आहे. ती गुरुकिल्ली म्हणजे ' चिकाटी ', आणि पुढाऱ्याच्या हाताखालीं काम करण्याची लष्करी 'शिस्त.' 'चिकाटी' च्या आम्हा मराठ्यांच्या वैशिष्ट्यांत अंतर्भूत असलेल्या अमोघ शक्तीच्या आणि 'शिस्ती'च्या जोरावर महाराष्ट्र पंचवीस वर्षांनीं औद्योगिक आणि व्यापारी शाखांतच काय परंतु कोणत्याही प्रकारच्या जीवनक्रम झगड्यांत हिंदुस्थानातल्या कोणत्याही प्रांताला हार जाणार नाहीं. ' चिकाटी ' च्या मानवी शक्तीला महाराष्ट्रांत अत्यंत स्वल्प दरांत निर्माण करतां येणाऱ्या ' विजेच्या निसर्ग शक्तीची जोड दिली गेली कीं एका हातात 'चिकाटीच्या' मानवशक्तीचा विळा आणि दुसऱ्या हातांत स्वस्त विजेच्या निसर्ग शक्तीचा 'हातवडा' हातीं घेऊन चढाओढीला सज्ज झालेल्या महाराष्ट्रीय तरुणापुढें आणखी २५ वर्षांनीं इतर हिंदी प्रांतच काय परंतु परदेशी कारखानदारही आदरानेंच आपली मान लववतील.

श्री विष्णुपंत वेलणकर

आणि ही सर्व वस्तुस्थिती घ्यानीं घेऊनच मी असें म्हणतो कं। आणखी २५ वर्षांनीं महाराष्ट्र हा सर्व हिंदुस्थानचा जरी नाहीं तरी त्याच्या बऱ्याच मोठ्या भागाचा ' लँकेशायर ' होण्याचा पूर्ण संभव आहे.'

['सांगली ' पातळांचे मूळ उत्पादक, एक यशस्वी कारखानदार आणि [illegible] सार्वजनिक कार्यकर्ते या नात्यानें सांगलीच्या श्री. गजानन [illegible] मालक श्री. ' वेलणकर यांची ओळख महाराष्ट्राला आहेच. '२५ वर्षांनंतरचा महाराष्ट्र '' या विषयावर लेख पाठविण्याची आम्ही [illegible] विनंति केली असतां, लेखांपेक्षां प्रश्नोत्तर रूपानें मुलाखत देणें [illegible] अधिक सोईस्कर होईल असें त्यांनीं कळविल्यावरून आमचे प्रतिनिधीनें सांगली येथें त्यांची मुलाखत घेतली. ती जशीच्या तशीं [illegible] दिली आहे:—संपादक]

प्रतिनिधी:—' पंचवीस वर्षांनंतरचा महाराष्ट्र ' ही लेखमाला, त्या [illegible] भरपूर अनुभव घेऊन महाराष्ट्राच्या भवितव्यासंबंधीं नवीन [illegible] निश्चित खुणगांठी बांधून देऊं शकणाऱ्या १५–२० महा[illegible] आम्ही गुंफून घेणार आहोंत. त्यांत मुख्यतः '[illegible] धंद्यांतील महाराष्ट्राचें स्थान ' या विषयासंबंधें [illegible] वाणीनें कांहीं माहिति व संदेश देऊं शकाल अशा [illegible] आपली मुलाखत घ्यावयाला मी आलों आहे. तरी या विषयावर [illegible] विचार आहेत ? कापडाच्या धंद्यापुरताच विचार केला तर [illegible] भवितव्याविषयीं आपणाला काय वाटतें ?

श्री. वेलणकर:—हें पहा प्रतिनिधी ! आपण आहांत आधीं [illegible] आणि त्यांतून मुंबईसारख्या ठिकाणीं वाढलेले ! मी आहें इकडला [illegible] विणकर ! तेव्हां मला जरा छोटे छोटे प्रश्न विचारा बुवा ! [illegible] आपल्या प्रश्नांची उत्तरें देताना मला माझ्या गिरणीपासून सुरवात [illegible] लागेल व ' श्री गजानन मिल ' नें पातळांशिवाय खुद्द [illegible] धंद्यात कशी क्रांति घडवून आणली त्याचीही माहिती द्यावी [illegible], पण ती आपण जाहिरातबाजी समजणार नाहीं ना ?

प्रतिनिधी:—नाहीं, निदान आपले बाबतींत तरी जाहिरात-[illegible] शंका घेण्याचें मुळींच कारण नाहीं. परंतु आतां आपण हात-मागाच्या धंद्यांत ' श्री गजानन मिल 'नें (म्हणजे आपण) क्रांति घडवून [illegible] म्हणालांत ते काय प्रकरण आहे ?

श्री. वेलणकर:—हें तें प्रकरण पहा ! (असें म्हणून श्री. वेलणकरांनीं प्रतिनिधीच्या हातांत त्यांच्या एका प्रख्यात व्यवसायबंधूनें—श्री. मघजी कोंडी [illegible] विव्हिंग मास्तर सोलापूर मिल्स व कोल्हापूर मिल्स व सांप्रत मालक [illegible] कोंडी विव्हिंग मिल्स, हुबळी; यांनीं—दिलेलें प्रशस्तिपत्र दिलें आणि आपल्या विणकामाच्या धंद्यांत क्रांती करणाऱ्या लाकडी बीमची कल्पना विशद करून सांगण्यास सुरवात केली.) या प्रशस्तीपत्रावरून आपली खात्री होईल की, वाटेल तेवढा (मुंबई अहमदाबादच्या गिरण्यांप्रमाणें हजार हजार वारांचाही) लांब ताणा सांध्या लाकडी ड्रम उर्फ बीमवर करण्याचा जो शोध प्रथ[illegible] लावला त्यामुळेंच पॉवरलूम व हातमागाचे धंद्यांत विलक्षण क्रांति घ[illegible] आली. या लाकडी बीमच्या शोधाचे जोरा-वर १९१२ सालीं स्थापन [illegible]लेल्या ' श्री गजानन ' मिल्सनें हां हां म्हणतां प्रगति केली आणि आज २७ वर्षांनीं मला नमूद करावयाला अभिमान वाटतो कीं, मुख्यतः माझ्या कारखान्यांत शिकून तयार झालेल्या विण-करांनीं सर्व महाराष्ट्रभर जागोजाग पॉवरलूम्सचे कारखाने उभारून निदान स्त्रियांचे पुरतें तरी महाराष्ट्राला वस्त्र स्वावलंबी केलें आहे. पॉवरलूमचे छोटे छोटे कारखाने आज सुमारें ३०० पर्यंत वाढले असून त्यापैकीं निम्मे इचलकरंजी, ब्रह्मणपूर व भिवंडी या तीन गांवांतच स्थापन झाले आहेत आणि आजमितिस जोरानें चालू आहेत.

प्रतिनिधी:—म्हणजे तुमच्या बोलण्यावरून असे ठरते कीं, छोट्या कारखानदारांनीं सरकारी संरक्षण मागावयाचे राहोच; परंतु आज रेल्वेनां जसें मोटारीपासून संरक्षण घेण्याची पाळी आली आहे तसें उद्यां मुंबई अहमदाबादच्या मोठ्या गिरण्यांवर छोट्या कारखानदारापासून संरक्षण मागण्याची पाळी आली नाहीं म्हणजे मिळविली ! पॉवरलूमच्या बाबतींत आपण एकूण फारच उत्साही दिसतां. परंतु मोठ्या गिरण्या व पॉवरलूमचे छोटे कारखाने यांच्या चढाओढींत गरीब बिचाऱ्या हातमागवाल्यांचें कसें होणार ?

श्री. वेलणकर:—अहो ! त्याची कांहींच काळजी करूं नका ! ' परमेश्वर सर्वांचा पाठीराखा आहे ' हें विधान मीं नुसतें उपनिषदें वाचून करीत नाहीं. तर हातमागाच्या धंद्यांतील अनुभवावरून असें मी बिनदिक्कत म्हणतों. अहो, मांजरें कितीही वाढलीं तरी उंदराची जात नष्ट झाल्याचें कोणाच्या ऐकीवांत आहे काय ? तीच गोष्ट हातमागाचें बाबतींत. आपण आतां प्रश्न उप-स्थित केला म्हणून सांगतो, आमच्या या हातमागाच्या व पॉवरलूमच्या धंद्याला उत्कृष्ट बँकिंगची जोड मिळूं द्या—आमच्या पॉवरलूमपासून तर काय परंतु नागपूर सोलापूरच्या हातमागापासूनही गिरण्यांना उद्यां संरक्षण मागावें लागलें. तर मला आश्चर्य वाटणार नाहीं.

प्रतिनिधी:—पण काय हो ! चार चार, सहा सहा सांचे एका माणसानें चालवावे इतकी आधुनिक यंत्रसामुग्री वापरणाऱ्या गिरण्याशीं हे

तुमचे हातमाग काय किंवा तुमचे पॉवरलूम काय चढाओढ कशी करणार? गामा कल्लुशीं एकाद्या बुटक्या वामनानें कुस्ती खेळूं लागावें त्यांतलाच नाहीं का हा प्रकार?

श्री. वेलणकर:—अहो, तुम्हां पुढें शिवाजी–अफझुलखानाचा दाखला आहेच. पण आपण आतां हे उपमा अलंकार सोडून देऊन प्रत्यक्षाकडे येऊं. गिरण्यांतून चार चार, सहा सहा माग एक विणकर चालवितो खरा. परंतु त्याला खर्च किती येतो याची कल्पना आहे का तुम्हाला? "मुंबईची महागरी मजुरी आणि डोईजड व्यवस्था–खर्च ही लक्षांत घेतां अखेरीस दर वारामागें उत्पादन खर्च मुंबईच्या गिरणीपेक्षां आमच्या श्री गजानन मिलमध्यें कमी येतो आणि आमच्या मिलपेक्षांहीं सोलापूरच्या हातमागावर आणखी कमी येतो" हें मी आंकडे देऊन सिद्ध करून देऊं शकेन. मुंबईच्या महागच्या राहणीमुळें ५० रु. मिळवूनही असंतुष्ट असणारा विणकर आमच्या सांगलींत २० रुपयांवर हौशीनें काम करतो आणि खेडेगांवच्या हातमाग चालविणाऱ्या नवरा बायको, दोन मुलांच्या कुटुंबाला तर सर्वांमिळून १५ रुपये मजुरी सुटली की चंगळ झाली असें वाटतें! कारण खेड्याच्या दुप्पट महाग रहाणी सांगलींत तर सांगलीच्या चौपट महाग रहाणी मुंबईत! छोट्या धंद्याच्या उज्ज्वल भवितव्यासंबंधें माझ्या ४० वर्षांतील अनुभवाला माझे जपानचे फेरींत पडताळा मिळाला. आणि मी असें निश्चित विधान करूं शकतों कीं, या २० व्या शतकाचा उत्तरार्ध केंद्रीभूत प्रचंड धंद्यांऐवजीं सर्व देशभर विखुरलेल्या व छोट्या प्रमाणावर पण यंत्रसामुग्रीनें चालविलेल्या कॉटेज इंडस्ट्रीजचा काल ठरणार आहे. पण आतां ही साधारण चर्चा पुरे करूं. २५ वर्षानंतरच्या महाराष्ट्रासंबंधीं जेव्हां मी विचार करूं लागतों तेव्हां निदान आमच्या कापड धंद्याच्या बाबतींत तरी महाराष्ट्राचा भविष्यकाल अत्यंत उज्ज्वल आहे याबद्दल मला शंका वाटत नाहीं. आमच्या हातमागाच्या धंद्यांत पुरेशी चलाखी व बुद्धिमत्ता ही विशेषत्वानें लागतात आणि या दोन्ही गुणांचे बाबतींत महाराष्ट्र पूर्वीप्रमाणें आजही अग्रेसरच असल्यामुळें २५ वर्षाअखेर महाराष्ट्र ही हिंदी कापडधंद्याची उतारपेठ ठरूं घातली जाईल अशी मला बळकट आशा आहे. मघाशीं तुम्हांला श्रीगजानन मिलमधून महाराष्ट्रभर निघालेल्या ३०० छोट्या कारखान्यांची हकीकत सांगितली. हे सर्व कारखाने बहुधा १९३० नंतर अस्तित्वांत आले आहेत ही गोष्ट लक्षांत घेतली म्हणजे येत्या २५ वर्षांत या धंद्याला उत्कृष्ट विक्रेत्यांची व भांडवलाची जोड मिळून त्यांमध्यें दसपटीनें तरी वाढ होईल असा माझा कयास आहे. पूर्वी महाराष्ट्रांत काशी, कोइमतूर, महेश्वर, खंबायत, मदुरा, बडोदा, अहमदाबाद, या पेठांचें कापड विकलें जात असे. त्या ऐवजीं आजच्या घटकेला या सर्व पेठांतून आमच्या श्रीगजानन मिलचा माल धुमधडाक्यानें विकला जात आहे हें आपणांस सांगितलें तर खरें वाटेल काय? आणि ही सर्व वस्तुस्थिति ध्यानीं घेऊनच मी असें म्हणतो, कीं आणखी २५ वर्षांनीं महाराष्ट्र हा सर्व हिंदुस्थानचा जरी नाहीं तरी त्याच्या बऱ्याच मोठ्या भागाचा 'मँचेस्टर' होण्याचा पूर्ण संभव आहे. आमच्या तरुणांनीं मात्र आतां नुसत्या पुस्तकी ज्ञान विद्येच्या किंवा कपड्याच्या छानछोकीच्या मार्गे न लागतां प्रत्येक शाखेंतील धंदे शिक्षण घेण्यासाठीं व कष्ट सोसण्यासाठीं पुढें आलें पाहिजे.

प्रतिनिधी:—आपण तरुण महाराष्ट्रापुढें आज एक उत्कृष्ट संधी निर्माण केली आहे यांत शंका नाहीं. आपण महाराष्ट्राच्या तरुण पिढीला कांहीं संदेश देऊं शकाल काय?

श्री. वेलणकर:—काबाडकष्ट करण्यांत आणि ही श्रीगजानन-मिल्सची संस्था अव्यभिचारी भक्तीनें चालविण्यांत माझें आजवरचें सर्व आयुष्य गेलें असल्यानें मोठ्या लोकांप्रमाणें मी कसला संदेश देणार? तथापि अशा परिस्थितींतही मला काय वाटतें हें मी सांगतों. फार दिवसांपासून आपल्या या आर्यावर्तांत प्रचलीत असलेल्या चातुर्वर्ण्याच्या तत्वाकडे पाहिल्यास समाजाच्या स्थैर्यास व प्रगतीस आवश्यक असलेल्या–ब्राह्मण, क्षत्रीय, वैश्य व शूद्र या वृत्तींचें संगोपन आज पूर्णांशानें होत नसल्यानें महाराष्ट्र मागें पडला आहे. एखाद्या चार पायाच्या मेजाचे दोन पाय मोडल्यावर त्या मेजाची जशी अवस्था होईल तशीच अवस्था आज आपल्या महाराष्ट्राची झालेली आहे. समाजाची चिंता वाहणारी व समाजाची निरलस व निरपेक्ष सेवा करणारी ब्राह्मवृत्ति व नोकरीपेशाची शूद्र वृत्ति या दोन वृत्तीच महाराष्ट्रांत प्रामुख्यानें दिसतात. वीरवृत्ति व वैश्यवृत्ति यांचा अभाव सध्यां आपल्यास जाणवतो आहे. तेव्हां या पुढच्या २५ वर्षांत महाराष्ट्राचा भाग्योदय करावयाचा झाल्यास ब्राह्म आणि शूद्र वृत्तिबरोबर, क्षात्र आणि वैश्य वृत्ति यांच्याकडे तरुण पिढीनें विशेष लक्ष दिलें पाहिजे. आणि तसें लक्ष पुढील भावी पिढी देईल असें मला खास वाटतें. कारण भागानगरच्या सत्याग्रहाचें रणशिंग फुंकतांच श्रीशिवाजी महाराजांच्या काळापासून रक्तांत भिनलेल्या महाराष्ट्राच्या वीरवृत्तीनें उचल खाल्लेली आपण पाहिली आहे. त्याचप्रमाणें नोकरींत जागा नसल्यानें व नोकरीचा वीट येत चालल्यानें आतां महाराष्ट्रीय तरुण व्यापार व कारखानदारी यामध्येंही प्रवेश करीत आहेत. तेव्हां पुढचा २५ वर्षांचा भविष्यकाळ महाराष्ट्राच्या दृष्टीनें मला खचित भरभराटीचा वाटतो. मात्र या दोन वृत्तींचा अवलंब करितांना, द्रव्य आणि स्वार्थ यांकडेच दृष्टि न ठेवतां पाश्चात्य लोकांप्रमाणें कांहीं तरी कार्य करून दाखविण्याची महत्वाकांक्षा धरूनच महाराष्ट्रीय तरुणांनी कार्यप्रवृत्त व्हावें आणि यांतच यशाची मुहूर्तमेढ आहे.

ह्याचा कोणी विचार केला आहे काय?

आपल्याला कापडाची परीक्षा नसल्यामुळें तसेंच उत्तम शिंपी न मिळाल्यामुळें आपली गेल्या वर्षी किती नुकसानी झाली ह्याचा कोणी विचार, केला आहे काय? ह्या वर्षी तसें होऊं नये म्हणून आपली प्रत्येक लहान मोठी कपड्याची ऑर्डर फक्त टेलर कंपनींतच देण्याचा निश्चय करा. सर्व तऱ्हेच्या कापडाचे नवीन डिझाईन्स पहिल्यानदां टेलर कंपनींतच मिळूं शकतात हें ध्यानांत ठेवा!

धी टेलर आणि कं. (रजिस्टर्ड) चर्नीरोड, मुंबई नं. ४.

डॉ. जी. एस्. घुर्ये

' ही परिस्थिति बळावण्यास महाराष्ट्राची एक मोठी उणीव बऱ्याचअंशी कारणीभूत आहे. ती म्हणजे आमच्या समाजांत समरसता नाहीं, आणि ती उत्पन्न करण्यास झटणारी महाराष्ट्रांत एकही संस्था नाहीं. '

भविष्यकाळासंबंधानें अनुमानें करणें हें मानवी विचारांच्या प्रगल्भतेचें लक्षण आहे. प्रत्येक व्यक्ति स्वतःच्या भवितव्यासंबंधानें नकळतच विचार करीत असते व त्यांत त्या व्यक्तीच्या आकांक्षांचें चित्र बहुधा उमटलेलें दिसतें. पुष्कळ वेळां त्या विचारांत वस्तुस्थितीपेक्षां मनोराज्याचाच भाग अधिक असण्याचा संभव असतो. परंतु ह्याच्या पुढची व अधिक वरची पायरी म्हणजे मनुष्य स्वतःचा विचार क्षणभर बाजूला ठेऊन भोंवतालच्या समाजाचें निरीक्षण करूं लागतो; आणि सभोंवतालच्या व्यक्ति, त्यांचे विचार व उलाढाली ह्यांचा मेळ बसवून समाजाच्या भवितव्याकडे कुतूहलाने पाहूं लागतो.

पूर्वग्रहापासून अलिप्त राहून वस्तुस्थितीचा खोल अभ्यास करून त्यावर अनुमानें बसविणें व नंतर तीं अनुमानें प्रत्यक्ष व्यवहारांत कितपत टिकून रहातात तें पाहून त्यावरून सिद्धांत मांडणें हे समाजशास्त्राचें मुख्य काम आहे. परंतु समाजशास्त्र अजून पाहिजे तितके प्रगल्भ झालेलें नाहीं. दुसरें असें कीं, आजच्या आमच्या महाराष्ट्रीय समाजाची खरी स्थिति काय आहे ह्या विषयीं पाहिजे तेंवढी व साधारण माहिती उपलब्ध नाहीं. हरीभाऊंच्या कादंबऱ्या व केतकरांच्या कथा ह्या सारखीं तत्कालीन कांहीं प्रश्नांची चर्चा करणारीं पुस्तकें अगदींच नाहींत असें नाहीं. परंतु तीं बोटावर मोजण्यापुरतींच आहेत. शिवाय अशा ग्रंथांचें कार्यक्षेत्र मर्यादित असल्यामुळें त्यांतून समाजशास्त्रज्ञांस उपयुक्त अशी माहिती थोडीच मिळते.

तिसरें म्हणजे सामाजिक प्रश्न फार विस्तृत व गुंतागुंतीचा आहे. कारण त्या त्या काळच्या राजकीय तत्वज्ञानांतसुद्धां विशिष्ट तऱ्हेची सामाजिक परिस्थिति अंतर्भूत होते. त्यामुळें राजकीय आंदोलनाचा उगम विकास आणि नाश सामाजिक परिस्थितीशी निगडित असतो. त्याचप्रमाणें सामाजिक स्थित्यंतरें देखील पुष्कळ वेळां राजकीय लढ्यांतून उत्पन्न झालेलीं आपण पहातो. अर्थात् ' निव्वळ सामाजिक ' असा कुठलाही प्रश्न मानून चालत नाही.

चवथें म्हणजे सामाजिक अवस्थेवर नैसर्गिक परिस्थिति, आर्थिक उत्पादन, आनुवंशिक संस्कार व संस्कृति ह्यांचाही विलक्षण परिणाम झालेला असतो आणि ह्या सर्वांची गुंफण इतकी चमत्कारिक व बिकट असते कीं, अमुक एक परिणाम अमुक एका विशिष्ट बाबीमुळें घडून आला असें सांगतां येणें मुष्किलीचें असतें. महाराष्ट्राचे नैसर्गिक विभाग, समुद्रकांठीं असणारी नापीक व सह्याद्रीनें वेष्टून टाकिलेली कोंकणपट्टी, त्यानंतर खडकाळ, कांहीं ठिकाणीं सुपीक तर कांहीं ठिकाणीं नापीक असें सह्याद्रीचें पठार, नंतर सुपीक परंतु पाणी पुरवठा कमी असलेले दुष्काळी दरूकन, खानदेश व वऱ्हाडचीं सुपीक मैदानें इत्यादि आहेत. अर्थात् एका विभागांतील रहाणी दुसऱ्या विभागापेक्षां वेगळी असणें स्वाभाविक आहे.

कोंकण दरिद्री म्हणून तिथला कुणबी पोट भरण्यासाठीं मुंबईची वाट पकडतो, आणि गिरणींत काम करूं लागतो. अर्थात् गिरणगांवांत प्रचलित असलेल्या कामगार चळवळीचा त्याच्यावर कांहीं तरी परिणाम होऊन तो निव्वळ खेड्यांत जन्म गेलेल्या कुणब्यापेक्षां कांहीं वेगळ्या कल्पना बरोबर घेऊन गांवीं परत जातो. ह्या त्याच्या नव्या विचाराचा परिणाम त्याच्या रहाणीवर, कुटुंबावर आणि शेजाऱ्यापाजाऱ्यांवर देखील झालेला आढळून येतो. ह्याप्रमाणें खेड्यांतले लोक मुंबई सारख्या गिरणगांवांत येतील तितके ते अधिक प्रगमनशील होतील हें सांगावयास नकोच. ह्याच्या उलट पुणें हें महाराष्ट्रीय भाषा व संस्कृतीचें आगर समजलें गेलें असलें तरी तिथें व्यापारधंद्यासंबंधानें शिथिलता असल्यामुळें तेंथील रहिवाश्यांची रहाणी व रहाणीमुळें विचार देखील भिन्न स्वरूपाचे असणें साहजिक आहे. तिसरें उदाहरण आपण खानदेशचे घेऊं. खानदेश सुपीक आहे. शेतकरी स्थाईक असल्यामुळें त्यांच्या रहाणींत व विचारसरणींत फरक पडणें अधिक कठीण असतें. अर्थात् कोंकणच्या कुणब्याच्या वृत्तींत मुंबईच्या रहाणीचा जो परिणाम होतो तो खानदेशच्या शेतकऱ्यावर होणार नाहीं व दोन्हीं जरी एकाच पेशाचे मूळचे असले तरी त्यांच्या चालचलणुकींत अतिशय अंतर आढळून येईल.

आनुवंशिक संस्कारांचें महत्व असें कीं कोंकणच्या बाळूची चलाखी देशावरच्या कामकरीवर्गांत दिसून येत नाहीं. त्याचप्रमाणें घाट्याचें शारीरिक वळण कोंकण्याला क्वचित् येईल. अशा कारणानें सांस्कृतिक भिन्नता निर्माण होत असते. ही भिन्नता वाढविण्यास शेजारील प्रांतांच्या संस्कृतीचा व आर्थिक परिस्थितीचाही बराच परिणाम होत असतो.

ह्या अशा अनेक कारणांमुळें महाराष्ट्राच्या पुढील पंचवीस वर्षांतील सामाजिक अवस्थेसंबंधानें चर्चा करणें हें काम किती बिकट आणि अनिश्चित स्वरूपाचें आहे हें सांगावयास नकोच. तरी पण कांहीं ठोकळ मुद्यांसंबंधानें मला काय वाटतें हें थोडक्यांत नमूद करतों.

पोशाखः—आमच्या आजच्या पोशाखांत प्रांतिक, राष्ट्रीय व विलायती अशा तीन तऱ्हांचा पगडा बसलेला दिसतो व पुढेंही ज्या प्रमाणांत राष्ट्रीय भावना जोपासल्या जातील त्या प्रमाणांत पोशाखांत फेर फार घडून येतील.

पुरुषांच्या पोशाखांत पगडी तर आतांच लुप्तप्राय झाली आहे. पुढील पंचवीस वर्षांत रुमालाचेंही उच्चाटण होईलसें वाटतें. टोपी राहील कारण ती स्वस्त व सुटसुटित असते. परंतु पांढरी गांधी टोपी मात्र रूढ होणार नाहीं. कारण गांधी–कॉंग्रेसची पकड महाराष्ट्रावर इतर प्रांतांप्रमाणें रूढ राहील असें दिसत नाहीं. ह्या नव्या टोपीचा रंग अनिश्चित व त्या वेळच्या रंगाच्या आवडीवर अवलंबून राहील. राष्ट्रीय भावनांच्या वाढीमुळें केवळ शर्ट किंवा पैरण देखील रूढ होईलसें वाटत नाहीं. आंखूड कोट व लांब कोट ह्यामध्यें आजच झगडा चालू आहे. शॉर्ट कोट राहील असें वाटतें, तरी पण निश्चित सांगतां येत नाहीं. कारण शॉर्ट कोट विदेशी समजला जातो. राष्ट्रीयत्वाच्या भावनेमुळें लांब कोट फार दिवस झगडेल. पादत्राणांत बूट किंवा चढाव सार्वत्रिक होणार नाहीं. पुणेरी जोडा नामशेष होईल. वहाण आणि चप्पल मात्र रूढ होतील.

स्त्रियांचा पेहरावः-सकच्छ आणि विकच्छ नेसण्या-संबंधानें तरुण शिक्षित वर्गांत आजच वाद उपस्थित आहे. नऊवारी महाराष्ट्रीय लुगडें व पांचवारी अमहाराष्ट्रीय पातळ ह्यांमधील चुरस देखील वाढत जाईल. तरी पण महाराष्ट्रांतील शिक्षित वर्गांत पांचवारी पातळच रूढ होईल असें वाटतें. नऊ वारी लुगडें टिकाऊ-पणामुळें गरिबांच्या पेहरावांत आपलें स्थान टिकवून राहील. डोकीवरील पदराची चाल शिक्षित वर्गांत नष्ट होईल; बाकी कांहीं जातींत ती आहे तशीच राहील. परंतु एकंदरींत खांद्यावरचा पदर अधिकाधिक लोकप्रिय होत जाईल.

कौटुंबिक परिस्थिति

विवाहः—वरच्या वर्गांत विवाह वधूवरांच्या पसंतीवर जास्त जास्त अवलंबून राहील. ठरविलेलीं लग्नें पुष्कळ कमी प्रमाणांत होतील. परंतु ही आवड निवड कशावर अवलंबून राहील हें ठरविण्याचीं साधनें अद्याप उपलब्ध नाहींत. मोठ्या शहरांत मिश्र विवाह थोड्या प्रमाणांत वाढतील. त्याचप्रमाणें विवाहबंधनासंबंधानें जे अनेक कायदे होऊं पाहाताहेत त्यांचे परिणाम देखील एकंदर समाजावर झाल्यावाचून रहाणार नाहींत. परंतु कायदे झाले तरी घटस्फोट फारसा रूढ होईलसें वाटत नाहीं. कारण आर्थिक स्थिति दिवसानुदिवस बिकट होत चालली आहे.

वरच्या वर्गांत पत्नीला बरोबरच्या नात्यानें वागविण्याची प्रथा वाढत जाईल व त्यामुळें वैवाहिक जीवन अधिक सुखकर होण्याचा संभव आहे. बाह्य चिन्हांवरून सधवा व विधवा ह्यांच्यांतील दिसून येणारा फरक शिक्षित वर्गांत तरी कमी होत जाईल.

मुलेंः—अपत्य संगोपनाच्या बाबतींत तरुण पिढींत अधिक जबाबदारीची कल्पना विकास पावते आहे असें वाटत नाहीं. तरी पण आर्थिक हलाखीमुळें व इतरही अनेक कारणांस्तव संतति नियमन बऱ्याच प्रमाणांत रूढ होईलसें वाटतें.

कुटुंब पद्धतिः—अविभक्तकुटुंब पद्धती ऐवजीं महाराष्ट्रांत स्वाभाविक कुटुंब पद्धतीचा फैलाव होणें साहजिक आहे. कारण महाराष्ट्रियांची मनोभूमिका जात्याच व्यक्तिनिष्ठ आहे. परंतु ह्याही बाबतींत आर्थिक परिस्थिति जाचक झाल्यावांचून रहाणार नाहीं. अविभक्त कुटुंबपद्धतीमुळें घराण्याच्या नांवाचा अभिमान, एकमेकांसाठीं झटणें इत्यादि जी कांहीं बंधनें आलेली आहेत, तीही अत्यंत शिथिल होतील. नातेवाईक एकमेकांस मदत करूं शकणार नाहींत. कारण आर्थिक कुचंबणा. 'बुभुक्षितः किं न करोति पापम् ?' आतां कदाचित् समाजसत्तावादाचा परिणाम होऊन दुसऱ्यासाठीं झीज सोसण्याची प्रवृत्ति उत्पन्न झाली तरी तिचा ओघ नात्यागोत्याच्या माणसांकडेच जाईल असें नाहीं. पहिल्यानें स्वतः व नंतर आपली आवडतीं माणसें ह्यांत मित्रांचा व अंगीकृत कार्याशीं संबंध येणाऱ्या व्यक्तींचा अंतर्भाव होईल अशी साधारण प्रवृत्ति राहील. परंतु त्यामुळें महाराष्ट्राचा फायदा होईल कीं नाहीं ह्याचा संशय आहे.

जातिभेदः—आज सूक्ष्म दृष्टीनें पाहिलें असतां असें दिसून येतें कीं, निरनिराळ्या जातींचे गट सुसंघटित प्रमाणांत तयार होत आहेत. पोट जातींच्या एकीकरणांमुळें जातिनिष्ठा कमी होते असा समज आहे, परंतु मला असें वाटतें कीं, असे लहान लहान जमाव एकत्र होऊन मोठ्या जातींचे निरनिराळे व अभेद्य गट होतील व त्यामुळें मोठ्या जातींतलें वैमनस्य वाढेल. उदाहरणार्थ सर्व तऱ्हेच्या सामाजिक गरजा आपापल्या जातींनेंच भागवाव्या असें तत्त्वज्ञान उत्पन्न होत आहे. सभा, मंडळें, कन्स्यूमर्स, कोऑपरेटिव्ह सोसायट्या, इत्यादि जातिनिष्ठ संस्था अधिकाधिक वाढत आहेत. अजून जातिनिष्ठ शाळा, कॉलेजेंच काय ती व्हावयाचीं राहिली आहेत.

ही परिस्थिति बळावण्यास महाराष्ट्राची एक मोठी उणीव बऱ्याच-अंशी कारणीभूत आहे. ती म्हणजे आमच्या समाजांत समरसता नाहीं. आणि ती उत्पन्न करण्यास झटणारी एकही संस्था महाराष्ट्रांत नाहीं. आमच्या गुर्जर बंधूंत ह्याच्या उलट परिस्थिति आढळते. हें मुंबईतील चाणाक्ष महाराष्ट्रीयांच्या लक्षांत येतें. सामाजिक समरसतेचा अभाव हें महाराष्ट्राचें खरोखरच फार मोठें दुर्दैव आहे. दुभंगलेली राजकीय परिस्थिति निवळून किंवा राजकीय परिस्थिति अलग ठेवण्याची मनोभूमिका उत्पन्न होऊन सामाजिक परिस्थितींत स्थैर्य व एकीकरण होईल, तेव्हांच समाजांच्या निरनिराळ्या घटकांत समरसता येईल. परंतु हल्लींचा सामाजिक चळवळींचा ओघ ह्या बाबतींत आशाजनक नाहीं. राजकीय व सामाजिक परिस्थितीचा मिलाफ होऊन समाजांत गोडी उत्पन्न व्हावयास कदाचित् एक प्रभावी व्यक्ति देखील कारणीभूत होऊं शकेल आणि त्यामुळें समाजांत किती क्रांति होईल तें कुणी सांगावें ! हिंदुस्थानांत गेल्या पंचवीस वर्षांत झालेल्या अकल्पित घडामोडीप्रमाणें हेंही एक गूढच आहे. तेव्हां महाराष्ट्र समाजांत शिवाजी रामदासाची जोडी फिरून उदयास येवो, अशी प्रार्थना करून हे चार शब्द इथेंच संपवितों.

भाई एस्. एम्. जोशी

‘ प्रत्येक गांवांत एक सुंदर शाळा, त्यामध्यें बौद्धिक व शारीरिक शिक्षण देण्यास लागणारी साधनें आणि लोकोपयोगी संस्था चालविण्यासाठीं सर्वस्वी बहुजन समाजाशीं तन्मय झालेले कार्यकर्ते आपण निर्माण केले तर महाराष्ट्रामध्यें आपणास क्रान्ति घडवून एका नव्या संकृतीची उभारणी करतां येईल.’

‘ राजकारणामध्यें महाराष्ट्राला मिळावें तें स्थान मिळत नाहीं व आमच्या गुणांचे चीज होत नाहीं ’ अशी तक्रार बऱ्याच सुशिक्षित महाराष्ट्रीयांकडून आजकाल ऐकूं येत असते. लोक आपली उपेक्षा कां करतात ! असें विचारलें तर महाराष्ट्राजवळ पैसा नाहीं असें सांगण्यांत येतें. खरोखर इतर लोक आपली उपेक्षा करीत आहेत कीं आमच्यामध्येंच हा न्यूनगंड निर्माण झाला आहे याचा आपणास विचार करावयास हवा.

महाराष्ट्राची उपेक्षा होत असेल तर महाराष्ट्राची गरिबी हें त्याचें कारण असावेसें वाटत नाहीं. महाराष्ट्राचें वैभव पैशांत साठविलेलें नाहीं. इतिहासांत महाराष्ट्रानें नांव कमावलें तें पैशावर कमावलेलें नाहीं. त्यावेळीदेखील आपली आर्थिक स्थिति आजच्यासारखीच हलाखीची होती. जगामध्यें मोठमोठ्या साम्राज्यांचा बोलबाला आहे, तरीपण त्यांच्या मानाने अगदी लहान लहान राष्ट्रेंदेखील स्वाभिमानानें जगत आहेत आणि जगाच्या बाजारांत त्यांची कदर होत आहे. मग गरीब महाराष्ट्रालादेखील मानाचें स्थान पटकावतां कां येऊं नये ! राष्ट्राचाच काय पण व्यक्तीचा देखील मान सन्मान त्याच्या आर्थिक संपत्तीवरच सर्वथैव अवलंबून नसतो. प्रत्येक संसारी मनुष्य एक विशिष्ट हेतु मनांत ठेवून कार्य करीत असतो. ‘ आज मला तीसच रुपये पगार मिळतो तो शंभर रुपये झाला पाहिजे म्हणजे मी छानदार प्रपंच करीन. सुंदर चांगलें घर घेईन, मुलांचे एका विशिष्ट पद्धतीने संगोपन करीन ’ अशा कल्पना तो मनांत वागवीत असतो आणि त्या ज्यावेळी प्रत्यक्षांत उतरवल्या जातात तेव्हां त्याला एक उच्च प्रकारचा आनंद होतो आणि लोक त्याची कदर करूं लागतात. खरा आनंद हा जाणीवपूर्व आखलेल्या योजनांच्या परिपूर्ततेंत आहे. त्यांतच खरा पुरुषार्थ आहे. केवळ पैशानें जीवन संपन्न होत नाही तर मनपसंत सजावटीनें होतें.

सार्वजनिक कार्यकर्ता देखील संसारी मनुष्याप्रमाणें आपल्या सार्वजनिक प्रपंचासंबंधीं निरानिराळीं कल्पनाचित्रें रंगवीत असतो. विशिष्ट योजनांच्या पूर्ततेसाठीं तो धडपडत असतो. आणि त्या यशस्वी झाल्या म्हणजे त्याला आनंद होतो आणि लोकही त्याचें कौतुक करतात. एकाद्या समाजाचें जीवन संपन्न आहे कीं दरिद्री आहे हें त्याच्या आर्थिक संपत्तीवर अवलंबून नसून त्या समाजानें निर्माण केलेल्या संस्कृतीवर अवलंबून असतें.

या दृष्टीनें पहातां महाराष्ट्राला निराश होण्याचें कांहीं कारण आहे असें वाटत नाहीं. महाराष्ट्रानें आजपर्यंत आपल्या बुद्धिवैभवानें आणि चिकाटीनें नांव मिळविलेलें आहे. महाराष्ट्राजवळ परंपरागत आलेल्या बुद्धीप्रमाणें ध्येयवादही आहे. केवळ स्वार्थाकरतां आपल्या बुद्धीचा उपयोग न करतां सामाजिक जीवन समृद्ध करण्यासाठीं रात्रंदिवस तळमळणारे ध्येयवादी लोक महाराष्ट्रांत निर्माण झाले. त्यांनीं निरनिराळ्या संस्था स्थापन केल्या आणि खासगी प्रपंचाऐवजी संस्थांचा प्रपंच केला आणि याबद्दलच महाराष्ट्राचा सर्वत्र आदर होत होता. आम्ही दरिद्री आहोंत ही आत्म–लघुत्वाची भावना सोडून तरुण महाराष्ट्रानें आपल्या पूर्वजांप्रमाणें ध्येयवादीत्वानें कार्य करण्याचा चंग बांधला तर त्याला अभिनव महाराष्ट्र निर्माण करून जगाचें लक्ष आपल्याकडे वेधून घेतां येईल असा मला आत्मविश्वास वाटतो.

महाराष्ट्र दरिद्री असला तरी त्याला दीर्घ प्रयत्नानें आहे त्याहून आपली स्थिति पुष्कळच सुधारतां येण्यासारखी आहे. आपली नैसर्गिक संपत्ती समाजोन्नतीच्या कार्यी लावण्याचें अत्यंत महत्वाचें कार्य आपणांस करावयाचें आहे.

आपली सामाजिक परिस्थिति तरी समाधानकारक आहे काय ! सर्वत्र जातीजातीमध्यें वैमनस्य आहे. स्पृश्यास्पृश्यतेसारखे दुष्ट भेदभाव आहेत, सर्वत्र अज्ञान आहे. हें सर्व नष्ट करून समाजसमतेचें ध्येय आपणास गांठावयाचें आहे. मराठी भाषा बोलणाऱ्या सर्व लोकांनीं एकत्रित होऊन आपला एक प्रांत बनवावा असें आपणापैकीं कितीतरी मंडळीस वाटतें; पण तें होणार कसें ! वऱ्हाडांत राहणारे महाराष्ट्रीय लोक मुंबईत रहाणाऱ्या महाराष्ट्रीयांस त्यांच्या गरिबीमुळें कमी लेखतात आणि त्यामुळें ते त्यांच्याशी एकजीव होण्यास तयार नाहींत. त्यांच्यामधील हा तुटकपणा नाहींसा करून सर्वांमध्यें आपणास ऐक्याची भावना निर्माण करावयाची आहे. आपण एक निश्चयानें आणि ध्येयानें चंग बांधून कामास सुरुवात केली तर येत्या पंचवीस वर्षांत हें दृश्य आपणास निर्माण करतां येईल.

आपल्या कार्यांत यश येणें किंवा न येणे हें आपल्याच प्रयत्नावर सर्वस्वी अवलंबून नाहीं ही गोष्ट विसरून चालणार नाहीं. महाराष्ट्राचें भवितव्य अखंड भारताच्या भवितव्याबरोबर निगडित आहे. महाराष्ट्रीय मंडळीस या विस्तृत क्षेत्रांतही भरीव कामगिरी करतां येण्यासारखी आहे. परकीय राजसत्तेनें खच्ची केलेल्या भारताचें पुनरुत्थापन झाल्याशिवाय

महाराष्ट्रालाही सुखाचे दिवस लाभणार नाहींत. या महत्कार्यासाठीं कॉंग्रेसनें आज पन्नास वर्षांवर अविरत प्रयत्न चालविला आहे.त्यामध्यें महाराष्ट्रानें-देखील कांहीं कमी भर घातलेली नाहीं. महाराष्ट्र गरीब असूनही ज्या ज्या वेळीं राष्ट्रानें हांक मारली त्या त्या वेळीं महाराष्ट्रानें अभिमान बाळगण्यासारखी कामगिरी बजावलेली आहे. मात्र त्याचा डंका वाजला नाहीं. त्याचें कारणही इतर लोकच नाहींत; आमच्यांत ज्या लोकांच्या हातीं ही डंका वाजवण्याची साधनें आहेत त्यांनी आपली कामगिरी बजावली नाहीं असें खेदानें म्हणावें लागतें. सुदैवानें कित्येक वर्षांच्या दीर्घ प्रयत्नानंतर आज आशेचे किरण राजकीय क्षितीजावर चमकूं लागले आहेत. यानंतर फार दिवस हिंदुस्थानला पारतंत्र्यांत जखडून ठेवण्याचें सामर्थ्य आतां कुणामध्यें उरलेलें नाहीं. किंबहुना इतकें दिवस अगदीं हीन दशेत पोंचलेला भारतवर्ष आतां पुन्हां वर येऊन अत्यंत पाशवी साम्राज्यशाहीचा अंत करून जगत्क्रांतीची पताका फडकवण्याच्या उमेदींत आहे. अल्पावकाशामध्यें हिंदी लोकांना आपलें जीवन हवें तसें शृंगारण्याचा अधिकार मिळेल अशी आशा करावयास हरकत नाहीं. हा अधिकार आपणास मिळाल्यावर नवीन समाजरचना निर्माण करण्याची जबाबदारी हिंदी लोकांवर येऊन पडणार आहे. या कार्यांत सुबुध्द ध्येयवादी महाराष्ट्रीय तरुणांस पुष्कळच कार्य करतां येण्यासारखें आहे. राजकीय क्रान्तीबरोबरच समाज क्रान्ती घडवून आणली तरच राजकीय क्रान्ती टिकाऊ होऊं शकते. या दृष्टीनें समाज-जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रामध्यें नवीन सजावट करून अभिनव राष्ट्राची निर्मिति आपणास करावयाची आहे. आर्थिक क्षेत्रामध्यें सर्वांत जास्त परिश्रम करावे लागणार हें निश्चित आहे. अद्याप पावेतों आपल्या देशामध्यें औद्योगिक क्रान्तीचें काम पुरें झालेलें नाहीं. मोठमोठे उद्योगधंदे निर्माण होऊन ते खासगी भांडवलदारांच्या हातांत जाऊन त्यांची पकड समाजजीवनावर बसलेली नाहीं. आणि म्हणून सुरवातीपासून आपणांस त्याचें नियंत्रण करतां येण्यासारखें आहे. समाजाच्या जीवनास आधारभूत असे उद्योगधंदे एव्हांपासूनच समाजाच्या हातीं ठेवल्यास नवीन समाज-रचना करण्यास सोयीचें जाणार आहे.

याच चौकटींत महाराष्ट्राचें जीवनदेखील बसवावयाचें आहे. आर्थिक जीवनाचें परिणामकारक नियंत्रण करण्याचें सामर्थ्य आपल्या हातांत आल्यावर येत्या पंचवीस वर्षांत फार मोठा चमत्कार आपल्याला करून दाखवितां येईल. पण त्यासाठीं दोन प्रकारच्या योजना आपणांस आखावयास हव्या. एक योजना दीर्घ कालानंतर पुरी होणारी आणि दुसरी तात्पुरती. मोठी योजना पुरी होण्यास जो काळ लागेल त्या काळांत या तात्पुरत्या योजनेचा उपयोग होणार आहे. एकदां मोठा बंगला बांधावयास काढला तरी तो पुरा होईपर्यंत रहाण्यासाठीं एक कामचलाऊ झोंपडी आपणांस बांधावीच लागते. कुशल कारागीर ही झोंपडी देखील अशी बांधील कीं, मोठी इमारत पूर्ण झाल्यावर देखील छोट्या झोपडीचा उपयोग व्हावा. आपली आर्थिक योजना देखील अशाच प्रकारची असावयास हवी. मोठमोठे उद्योगधंदे, पाटबंधारे, यांत्रिक शेती, विद्युत्शक्ती निर्माण करणारे कारखाने वगैरे पूर्ण होऊन औद्योगिक

क्रान्तीचें कार्य पुरें होण्यास वेळ लागेल. त्या अवधींत निरनिराळ्या प्रकारचे ग्रामोद्योग सुरू करून लोकांची आर्थिक स्थिति सुधारली पाहिजे. या तात्पुरत्या योजनेंतही अशा प्रकारच्या ग्रामोद्योगावर भर देण्यांत यावा कीं, थोड्याफार फरकानें ते मोठ्या योजनेंत देखील बसवून देतां यावेत. उदाहरणार्थ, सर्वत्र विजेची शक्ती खेळूं लागल्यावर तिचा उपयोग करून बरेचसे ग्रामोद्योग अगदीं आधुनिक पद्धतीनें देखील चालवितां येतील. आपल्या देशांतील कच्चा माल आणि मनुष्यबळ यांचा जास्तींत जास्त उपयोग व्हावा हा सर्व योजनेचा मूल सिद्धांत असावयास पाहिजे. कित्येक मैल पसरलेल्या समुद्रकिनाऱ्यावर आज अगदीं पुरातनपद्धतीनें चालणारा मासे मारण्याचा धंदा कितीतरी मोठ्या प्रमाणावर आणि आधुनिक पद्धतीनें चालवतां येईल. डोंगरामध्यें उत्कृष्ट कलमी आंब्याची लागवड करतां येईल. सारांश जंगलांतील लाकूड, खानदेश, वऱ्हाड, येथें पिकणारा कापूस, पाटाच्या पाण्यावर झालेला ऊस, भुईमुग वगैरे धान्यें या सर्वांचा ... इतर योजनांना आपोआप चालना मिळेल.

तरुण महाराष्ट्राला निराश होण्याचें मुळींच कारण नाहीं. आपल्या ध्येयवादानें बुद्धिसामर्थ्यानें आणि चिकाटीनें त्याला एक आदर्श अभिनव महाराष्ट्र निर्माण करतां येण्यासारखा आहे. विद्युत्शक्तीनें सर्व खेडेगावांत प्रकाश नेतां तर येईलच पण तेथील सामाजिक अंधकारही आपणांस दूर करतां येईल. प्रत्येक गांवांत एक सुंदर शाळा, त्यामध्यें बौद्धिक व शारीरिक शिक्षण देण्यास लागणारीं साधनें आणि लोकोपयोगी संस्था चालविण्यासाठीं सर्वस्वी बहुजन समाजाशीं तन्मय झालेले कार्यकर्ते आपण निर्माण केले तर महाराष्ट्रामध्यें आपणास क्रान्ती घडवून एका नव्या संस्कृतीची उभारणी करतां येईल. वर्णवैमनस्य, धर्मकलह, जातिभेद, दुष्टरूढि, अज्ञान या सर्वांचा उच्छेद करून एक नवी सृष्टी आपणास करावयाची आहे. अर्थात् यासाठीं फार मोठ्या त्यागाची आणि ध्येयवादाची आवश्यकता आहे. पण ती गोष्ट आपणास अगदीच अपरिचित आहे काय? ही केवळ कल्पना सृष्टि नव्हे कीं तें नुसतेंच स्वप्नही नाहीं. तें प्रत्यक्षांत उतरवण्याची पात्रता आपल्यामध्यें आहे. तेंच महाराष्ट्राचें वैभव आहे. एका वाक्यांत सांगावयाचें झाल्यास समाजाचें जीवन संपन्न व्हावें म्हणून सामाजिक जीवनाशीं तन्मय झालेले ध्येयवादी तरुण महाराष्ट्रांत निरनिराळ्या क्षेत्रांत जागोजाग धडपड करीत आहेत आणि प्रतिकूल परिस्थितीशीं सामना करण्यांतच पुरुषार्थ मानून आपल्या ध्येयवादांत मस्त आहेत, हेंच दृश्य जास्त मनोवेधक नाहीं काय? टिळकांनीं आठवण करून दिलेल्या कर्मयोगाचा महाराष्ट्रास विसर पडला नाहीं (तो पडणार नाहीं अशी माझी खात्री आहे) तर असें दृश्य आपणांस पंचवीस वर्षांत पहावयास मिळण्यास कांहींच हरकत नाहीं. हें दृश्य सर्वांना आकर्षक वाटल्यावाचून रहाणार नाहीं आणि मग मराठी बोलणारेच काय इतर भाषांचे लोक देखील मराठी शिकून आपल्यांत येऊन रहाण्यास तयार होतील.

मनोहर ग्रंथमाला प्रकाशन

भावानें बहिणीस, पतीनें पत्नीस
भेट देण्यास योग्य.

संसार सोपान. किं. १ रुपया

सुंदर तीनरंगी मुखपृष्ठ. सौ. गिरिजाबाई केळकर यांचे लेखणींतून हें पुस्तक उतरलें आहे एवढी शिफारस पुरे.

श्री. य. गो. जोशी यांनीं वाखाणलेला कथासंग्रह.

न्याहारी. किं. १ रुपया

सोल एजंट.—कॉटिनेन्टल बुकडेपो
टिळक रोड

मुंबई सोल एजंट:— तु. पुं. शेटे, माधवबाग

आम्ही

भारत श्रेष्ठ

आहोंत

अपटुडेट
शो . मॉडर्न
रूम स्टाईलिश
पाहून फर्निचर
खात्री करा बनविण्यांत

टेलिफोन नं. २५३०९

धी भारत फर्निचर वर्क्स

शोरूम आणि कारखाना ऑपेरा हाऊस,
दोन देवळासमोर मुंबई ४.